૫૮

ભૂગોળવિદ્યાનાં

મૂળતત્વો.

THE DEPARTMENT OF PUBLIC INSTRUCTION, BOMBAY.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART I.

BY

T. C. HOPE. C. S.

LATE EDUCATIONAL INSPECTOR N. D.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED.

BY

THE GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

50,000 Copies.

BOMBAY:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1875.

Price 3½ Annas.

BOMBAY.

Printed at Ganpat Krishnaji's Press by the Proprietor Atmaram Kanoba.

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

આ

ટી. સી. હોપ.

માજી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્તર ઉત્તર ભાગ એઓએ અવલ રચ્યો હતો

તે

ગુજરાતી ત્રાન્સ્લેતર એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેંટ એઓએ સુધારી વધારી તૈયાર કીધો

૫૦,૦૦૦ પ્રત.

મુંબઈ.

ગવર્નમેંત સેંત્રલ બુક ડીપો.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૫.

કીમત સાડાત્રણ આના.

મુંબઈ.
ગણપત કૃષ્ણાજીના છાપખાનાના માલિક આત્મારામ
કાન્હોબાએ છપાવી.

પ્રસ્તાવના.

આજ પર્યંત સરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગોળવિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્યવસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થવાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા બીજાં કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રકપ્રમાણે તથા ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેકટરો વગેરેની મદદથી કેળવણીખાતાના ઉપરી મહેરબાન ચાતફીલ્દ સાહેબે કર્યો છે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પેહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવા ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરી વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર દાક્તર બુલર સાહેબના હુકમ મુજબ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કર્યો છે તેની જવાબદારી મારે શીર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ.
ગૂજરાતી ટ્રાન્સ્લેટર, એજ્યુકેશનલ
ડીપાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

———000———

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રકરણ ૮ મું.

પ્રકરણ ૯ મું.

ભૂગોળવિદ્યા ભણવા વિષે.

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શિખવવી.

૧. નિશાળમાં જે ઠેકાણે છોકરા બેસતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકસો છોકરાને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકસો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆ ઉપર તેનો નકસો જાણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાને પૂછવું કે, આ બરાબર છે? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકસો સુધારવો, એટલે તેમના મનમાં બધી વાત બરોબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકસો લાંબો કહાડવો. ને બીજી પણ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય, તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોંટે. ત્યાર પછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય, તેનો બને તટલો નકસો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકસો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી શેરીઓ ચાર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકસો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પણ લીંટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકસો બરાબર તે છોકરાના મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને બીજો નાનો કહાડવો; તેની વચ્ચમાં કાંઈ કહાડવું

નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે, તથા બીજાં ફરતાં ગામ છોકરાને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપપ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાંને સમજણ પડે કે, નકસામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપપ્રમાણે છે, આશરે અમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડૂંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે બીજું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકસો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને એતી હુન્નર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક બીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્સિનો નકસો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી ઝીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી બીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકસો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. બીજા જિલ્લા તથા એજન્સિનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુન્નર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલૂકાનાં નામ, મુખ્ય કસ્બા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ વગેરે માત્ર શિખવવા. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકી ચૂંકી લીંટીઓ દોરેછે, સરોવરને ઠેકાણે કુંડાળું કહાડે છે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. એ રીતે બીજી બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆ ઉપર ચીતરેલા નકસા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકસા દેખાડવા. એમ

કરીને સર્વે જિલ્લાને ઈલાકાનો એકઠો નકસો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્ત્તન કરવું તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મૂળ, મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજરીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ વખતે મુંબઈ ઈલાકાનો નકસો વાપરવો.

૩. ગૂજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંબઈ ઈલાકાના બીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો કે ખંડનો નકસો શીખવીને બીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો નકસો શીખવ્યાપછી મુંબઈ ઈલાકાનો શીખવતી વખતે ગૂજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલા થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા ને ત્યારપછી તેઓને લગતા. એમ આખો મુંબઈ ઈલાકો નકસાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઈ ઈલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકસો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકસો શીખવતાં પહેલાં સરહદ સમજાવવી, પછી મોટા ડુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિઆ, બેટ વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ, ને મોઢે પણ ન કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું.

જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકસો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કચ્છ, અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર ઇત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ, પછી પૂર્વ ઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડસૃષ્ટિરચનાની, કે ચૈતન્યસૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોજો થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે જેટલું જોઈએ તેટલું છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતાપ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષેકરીને નીચલા ધોરણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની, વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને બીજી ઝીણી બાબતો ઊપલા ધોરણોને માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ ગ્યાન હોવું જોઇએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઇએ તેમ ઓછી બીના કહેવી; પાસે હોય તેવિષે પૂરૂં અને આઘે જઇએ તેમ ઓછું કરતાં જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યાછે—બાળબોધ, મોટા ગૂજરાતી અને નાના ગૂજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સઘળું નીચલા ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગૂજરાતી અક્ષ-

રમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ઝીણા અક્ષરમાં છે તેમાં-થી પાઠને સુરસ કરવાને જોઇએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખ-વવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકસા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, અને આગળ જતાં એમાં વધારો કરવો.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણેઃ—

૧ જે લોકો વહાણમાં બેશી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨ જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડે છે, તે ગોળ હોયછે.

૩ જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે ઉંચો દેખાયછે.

૪ પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂર્ય મોડો* ઊગેછે.

૫ જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પ્રથમ તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચલો ભાગ અને છેલે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેના સઢ, કૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટીઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જો

---

* મદ્રાસમાં સૂર્ય ઊગેછે તેના કરતાં મુંબઈમાં અરધો કલાક મોડો ઊગેછે.

પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) दिशाओं—

જે દિશામાં સૂર્ય ઊગે છે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂર્ય આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મોહો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરૃત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(३) भूगोळ विद्यामां आवेला शब्दोनी व्याख्या.

ભૂગોળવેત્તા પૃથ્વીની સપાટીના બે સરખા ભાગ કરેછે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ છે. આ બંને ગોળાર્દ્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ઘણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને પૂર્વ **મહાદ્વીપ** અને પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને પશ્ચિમ **મહાદ્વીપ** કહેછે.

કોરીજમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય તેઓને **खंड** કહેછે.

ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને **द्वीप** કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બા-

---

* પાટીઆપર એ દિશાઓનો નકશો શિક્ષકે કહાડવો.

જીમ્યે જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધેછે તેને સંયોગીભૂમિ કહેછે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર કહેછે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહેછે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહેછે. તળોએથી જોડાયલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહેછે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને ખીણ કહેછે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તરેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહેછે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહેછે.

જે ઊંચી જગ્યાએથી જુદી જુદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જળાશય પ્રદેશ કહેછે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે. તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહેછે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહેછે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોયછે.

જમીન ઉપર લાંબા ગએલા સમુદ્રના ફાંટાને અખાત કહેછે.

પહોળા મોડાના અખાતને ઉપસાગર કહેછે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કહેછે.

જમીનથી વીંટલાયલા પાણીના ભાગને સરોવર કહેછે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળેછે તેને નદી કહે છે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળેછે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળેછે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહેછે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળે છે તેને સંગમ કહેછે.

સમુદ્રને મળતા પહેલાં ભરતી* નું પાણી માંહે આવે એવું જે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને ખાડી કહેછે.

૪ જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.

જમીન પૂર્વ ગોળાર્દ્ધમાં યૂરોપ, એશિઆ, અને આફ્રિકા, એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને કોઈવેળા જૂનીભૂમિ કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક બીજાના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલૂમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધમાં અમેરિકા (ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા) નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા નવીભૂમિ કહેછે, કેમકે ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો ત્યાં સૂધી ઊપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલૂમ નહોતો.

ઊપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને આસ્ટ્રેલિઆ કહેછે. એની આસપાસના દ્વીપો તથા પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા નાના બેટો એમાં ઉમેર્યાછે. એ દ્વીપો સહિત આસ્ટ્રેલિઆને આસ્ટ્રલેશિઆ* કહેછે.

એશિઆની પશ્ચિમે યુરોપ ખંડ છે.

યુરોપની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ છે. યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય† સમુદ્ર છે.

યૂરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે અમેરિકા ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

---

* દરિઆનું પાણી વારાફરતી ચહડેછે અને ઊતરેછે તેને ભરતી ઓટ કહેછે.
* દક્ષિણ ભૂમિ. † એની આસપાસ દેશો આવેલા છે.

૧. ઉત્તર ધ્રુવ*ની આસપાસ उत्तर महासागर છે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ दक्षिण महासागर છે.

૩ એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે पासिफिक महासागर છે.

૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યૂરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે आटलान्टिक महासागर છે.

૫. એશિઆની દક્ષિણે हिंदी महासागर છે.

---

* સૂર્યની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી ફરેછે તેને પૃથ્વીની ધરી કહેછે. એ ધરીના છેડાને ધ્રુવ કહેછે. ઉત્તર તરફનાં ધ્રુવને उत्तर ध्रुव અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને दक्षिण ध्रुव કહેછે.

प्रकरण २ जुं.

मुंबइ इलाको (प्रेसिडंसि).

સામાન્યવર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઈલાકાનો સાંકડો મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મ્હેસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકાના સીમાડા સુધી એ ઈલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે.

એ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બલૂચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિ ભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો અને મ્હેસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર છે.

હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કાંઠાનો ⅔ ભાગ એ ઈલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કચ્છના અને ખંભાતના અખાતને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસાસિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ઘણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ સારેછે, પરંતુ વર્ષારૂતુમાં વહાણોનુ રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબાઈનું બારૂ, બીજું કરાંચીનુ અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો—સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલોછે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોકણને જુદા પાડેછે. સાતપૂડા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે. તે ઇંદોર અને ખાનદેશ તાબાના મૂલકની વચ્ચે આવેલોછે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ભીમા, નિરા અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિઆથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકેછે તે ઉપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી.

મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૮૧૮૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંનો ૧/૩ ભાગ દેશી રાજાઓનો છે. વસ્તીની કુલસંખ્યા ૨૫૧૨૪૧૯૬ છે તેમાંથી ૯૨૭૨૦૭૩ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસેછે. દેશી રાજાઓ મુંબઈ સરકારના હૂકમ નીચે છે, અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. એ પ્રકારનાં ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલીછે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેકટર કે જડજના ઉપરીપણા નીચે રાખેલાં છે.

ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યાછે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલૂકા કર્યા છે.

૨ राज्यरीति.

પોલિટિકલ એજન્સિઓ પોલિટિકલ એજંટના અધિકાર તળે રાખીછે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક બે કે વધારે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટો છે. રાજા રજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેંસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મુલક લૂટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યુંછે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજાઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવેછે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા, વગેરે મોટા ગુનાનો ઈનસાફ એ પંચ કરેછે.

એ પોલિટિકલ એજંટો રાજા રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ

કરેછે અને ગાયકવાડ અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મૂકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજંટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયા હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેકટર કે માજિસ્ત્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાબંદી વસૂલ કરેછે અને ખરચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, ફોજદારી, તથા લોકોપયોગી હરેક બીજાં કામપર તે નિઘા રાખેછે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટંટ કલેકટર, એક ડિસ્ત્રિકટ ડેપ્યુટી કલેકટર અને એક હજૂર ડેપ્યુટી કલેકટર હોયછે. આસિસ્ટંટ કલેકટરો અને ડિસ્ત્રિકટ ડેપ્યુટી કલેકટરને તાલૂકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપ્યુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીજોરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિસ્ત્રેટનું કામ પણ કરેછે. તેઉપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇંજિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ત્રેટોને અને કલેકટરોને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાટપાડુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સારૂ માજિસ્ત્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું વગેરે સરકારી ઈમારતોનું કામ ઇંજિનીયર કરેછે. કલેકટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજબી હક કરતાં જાસ્તી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક ખેડૂતને કેટલી વિઘોટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેકટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જો પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફોજદાર રહેછે.

હરેક જિલ્લાને માટે એક દિસ્ટ્રિકટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા બીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ત્રેટે મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઈનસાફ કરેછે. ભોંય, તથા બીજી સ્થાવર મીલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મીલકત સંબંધીની ફરિઆદ પણ તેજ સાંભળેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટંટ જડજ અને સબાર્ડિનેટ જડજ રાખેલા છે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉઝ કોર્ટ હોયછે. ત્યાંના જડજો નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે. તેના ફેસલાપર અપીલ નથી. પોસ્ટઆફિસનો ખરચ થાય તેટલી પેદાસ ટપાલમાં આવતા જતા કાગળોપરથી ઊપજે તેવાં મોટાં ગામ કે કસબા કે શહેરોમાં ડેપ્યુટી પોસ્ટમાસ્તર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલા છે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હૉસ્પિતલમાં રાખી ઓસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસબાઓમાં એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાં છે.

૩. मुंबई इलाकाना भाग.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યા છે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં (૧) सिंध, (२) कच्छ, (३) गूजरात, (४) महाराष्ट्र, એમાં

दक्षिण अने कोंकण ए छे, (५) दक्षिण महाराष्ट्र अने उत्तर कानडा.

એ ઈલાકાની રાજધાની મુંબઈબેટ છે. ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લસ રાજાને એ બેટ કન્યાદાનમાં આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્તુગીઝ લોકને તાબેછે (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભૂમિ છે). સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે). અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો બેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ઘણોખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટે મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેશ્વા પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલાછે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઈલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઈલાકામાં નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં સર ચાર્લ્સ નેપીયરે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છેઃ —

१ सिंध.	मुख्य शहेर.
१. सिंधनो ऊपलो सरहदनो मूलक.	जकबाबाद.
२. शिकारपुर जिल्लो.	शिकारपुर.
३. हैदराबाद जिल्लो.	हैदराबाद.
४. करांची जिल्लो.	करांची.
५. थरपारकर.	अमरकोट.
६. खेरपुर संस्थान.	खेरपुर.
२ कच्छदेश.	भूज.
३. गूजरात.	

१. सूरत जिल्लो.	सूरत.
२. भरुच जिल्लो.	भरुच.
३. खेडा जिल्लो.	खेडा.
४. पंचमहाल.	गोधरा અને दाहोद.
५. अमदावाद जिल्लो.	अमदावाद.
६. काठीआवाड एजन्सि.	राजकोट.
७. पालणपुर एजन्सि.	पालणपुर અને डीसा.
८. महीकांठा एजन्सि.	सादरा અને इडर.
९. रेवाकांठा एजन्सि.	नांदोद, बारीआ અને लुणावाडा.
१० गायकवाडनो मूलक.	वडोदरा.
११. खंभात संस्थान.	खंभात.
१२. पंचमहाल एजन्सि.	नारुकोट.
१३. सूरत एजन्सि.	वांसदा, धरमपुर, અને सचीन.

૪. महाराष्ट्र (મુંબઈબેટ બાદ કરતાં)

(अ) कोकण.

१. थाणा जिल्लो.	थाणा.
२. जावासंस्थान.	जावा.
३. कोलाबाजिल्लो.	अलीबाग.
४. जंजिरा संस्थान.	जंजिरा.
५. रत्नागिरि जिल्लो.	रत्नागिरि.
६. सावंतवाडी संस्थान.	सावंतवाडी.

(ब). दक्षिणप्रांत.

१. खानदेश जिल्लो.	धुळिया.
२. खानदेश एजन्सि.	
३. नाशक जिल्लो.	नाशक.
४. पेंठ संस्थान.	पेंठ.

५. अहंमदनगर जिल्हो.	अहंमदनगर.
६. पुणाजिल्हो.	पुणा.
७. साताराजिल्हो.	सातारा.
८. सातारा जागीर.	भोर, फलटन, औंद, जत.
९. सोलापुर जिल्हो.	सोलापुर.
१०. अकलकोट संस्थान.	अकलकोट.

५. दक्षिण महाराष्ट्रदेश અને उत्तर कानडा.

१. कलाडगी जिल्हो.	कलाडगी.
२. बेलगाम जिल्हो.	बेलगाम.
३. कोल्हापुर संस्थान.	कोल्हापुर.
४. दक्षिण मराठा जागीर.	सांगली, जमखिंडी, मिरज, कुरुंदवाड, मुधोळ અને कामदुर्ग.
५. धारवाड जिल्हो.	धारवाड.
६. सावाना संस्थान.	सावनूर.
७. कानडा जिल्हो.	कारवाड.

સિંધના સર્વોપરિ અમલદારને રેવિન્યુ તથા પોલીસ કમિશનર કહેછે. ગૂજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના બે ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ અને બીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને રેવિન્યુ અને પોલીસ કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સૂરત, ખાનદેશ, નાશક, થાણા અને કોલાબા છે, તથા દક્ષિણ ભાગમાં અહંમદનગર, પુણા, સતારા, રત્નાગિરિ, સોલાપુર, કલાડગી, બેલગામ, ધારવાડ અને કાનડા છે.

(૪) मुंबइ शहेर અને બેટ. મુંબાઇ બેટ એકલાને જુદો

જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઊપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે તેની દરેક બાજુએ કેટલાક નીચા ડુંગરા આવેલાછે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોકણના કિનારા વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સુધી છે. દરિઆ અને પવનના ઝપાટામાંથી એ બંદરનું રક્ષણ આસપાસ આવેલી જમીનથી થાયછે. દુનિઆમાં સૌથી મોટામાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો નિરંતર જથાબંધ રહેછે, ને દુનિઆના સઘળા ભાગો તરફ આવજા કરેછે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ કોટ* છે તેમાં વેપારીઓ અને શાહુકારોની દુકાનો તથા રેવિન્યુ, ઈનસાફની કોરટો, પોસ્ટઆફીસ, તાર અને બીજાં ખાતાંઓની આફીસો, ઘણાં મોટાં સરકારી મકાનો વગેરે છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવેને મળેછે.

કોટ અને બહારકોટમળી મુંબઈશહેરની વસ્તી ૬૪૪૪૦૫ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઈંગ્રેજી રાજ્યમાં તે મોટામાં મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે. પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિઆના જુદા જુદા ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઈંગ્રેજી, હિંદુસ્તાની વગેરે ભાષાઓ બોલેછે.

દરિઆના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં બેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને રેલવે બાંધીને સાષ્ટી (થાણાજિલ્લામાં) બેટ સાથે ઉત્તર ભાગ હાલમાં જોડી દીધેલોછે.

* એ હાલ પાડી નાંખ્યોછે.

રંગારા, ચમાર, કંસારા, તથા બીજા કારીગરો પોતાનો હુનર એ બેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ બેટમાં વરાળયંત્રથી ચાલતાં કાંતવાનાં અને વણવાનાં કારખાનાં હાલમાં ૧૫ છે તે વડે ૧૦૦૦૦ માણસોને રોજી મળેછે. વળી નાળિએરીનાં ઝાડ ઉગાડી તેમાંથી તાડી કહાડવાનો ધંધો ઘણા લોક કરેછે.

ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને વનસ્પતિ પણ મઝ થાયછે. વિશેષે કરીને ડુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોળું, કાકડી, વગેરે છે.

મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે. જમીનપરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવામાટે ઇંગ્રેજ સરકારે એક કલેકટર રાખેલો છે, અને વહાણેથી જે માલ આવેછે તે ઉપર દાણ ઠરાવ્યુંછે તે વસૂલ કરવા માટે કમિશનર નીમેલોછે.

મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈશહેરના રહેવાસીઓના કજીઆ ચૂકવવા તથા જિલ્લાના જડજો અને માજિસ્ત્રેટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે

(૫) મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની વાયવ્ય દિશાએ એડનમાં એક સંસ્થાન સરકારે કર્યુંછે. એ સંસ્થાન આશરે ૩૫ ચોરસ મૈલ છે અને તેમાં ૨૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખલાશીઆ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં આરબોની જંગલી જાતો વસેછે. એ દેશ ઘણો ગરમ છે, અને તેમાં ઘણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

प्रकरण ३ जुं.

सिंध.

ખૈરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૭૧૭૫ ચોરસ મૈલ અને ૨૧૯૭૪૧૫ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તી-માંના ¾ મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલુચી ભાષા બોલાયછે.

એ દેશની દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ, અને પૂર્વે જેસલમેરનું રણ અને રજપુતાનાનાં દેશી રાજ્યો છે.

એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રસાળ અને સારો ખેડાયલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસેછે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેંબરમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવેછે તેથી તેની આસપાસના મુલકમાં પાણી ફરી વળેછે. વળી ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંને સારૂ ચારો ઊગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે, પરંતુ તેમાં વળી માટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ અને શેતરંજીઓ બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી, ઘઉં, જવ, રૂ, જેમાંથી તેલ પેદા થાય એવા પદાર્થો મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્રીસૂધી રેલવે જાયછે અને પંજાબમાં મુલતાનસૂધી સિંધુ નદીમાં આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે અને તેના પાંચ ભાગ કરેલાછે તેમાં ત્રણ જિલ્લા છે તે મધ્યભાગે ઘણા રસાળ છે. એ જિલ્લા शिकारपुर, हैदराबाद, अने करांची છે. हद पासेनो ऊपलाणानो मूलक, અને थरपारकर એ બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) सिंधनो ऊपलो सरहदनो मूलक એનું ક્ષેત્રફળ ૧૯૧૩ ચોરસ મૈલ તથા ૮૯૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાછે. એ મુલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાનનો મુલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે.

એ મૂલક ઘણું કરીને સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભૂમિ વેરાન છે; પરંતુ જયારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગોમાં ખેતી થાયછે.

મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી અને ઘઉં છે; વળી તલ, દીવેલી વગેરે થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનમાં પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જે ભૂમિ પૂરનું પાણી પીએછે તેમાં ઘઉં પાકેછે.

જેકબાબાદ માત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૫૨૦૫ માણસ વસેછે.

(૨) शिकारपुर—એની ઉત્તરે સિંધનો ઊપલો સરહદનો મૂલક અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ ડુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું ક્ષેત્રફળ ૮૮૦૯ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૬૨૨૭ માણસની વસ્તી છે.

એ જિલ્લો સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફપાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાયછે.

વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાત છે, शिकारपुर, એને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા અને सक्कर સિંધુનદીને કાંઠે બુલન ઘાટના વેપારનું સ્થળ છે.

(૩) हैदराबाद—એનું ક્ષેત્રફળ ૯૬૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૭૨૧૯૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઅલિ મુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વે થર પારકર સંસ્થાનો, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો અને પશ્ચિમે સિંધુનદી છે.

એ જિલ્લો સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊજડ ભૂમિ છે.

કારિગીરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાબાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સલશઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાયછે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરીફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર, અને રૂ તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાવાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૧૧૫૨ માણસની વસ્તી છે.

(૪) **करांची.** એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૦૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૪૨૩૪૯૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલકા છે.

એ જિલ્લાની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મુલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુનદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે.

એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખડબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવેછે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો બેટ;ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રોગીછે.

એમાં સુતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળા બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરીફપાકમાં) તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ ઇલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચહડેછે;અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીઆં ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવેછે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાયછે. વળી થોડું રૂ, અને ગળી થાયછે.

કરાંચીમાં ઘણી વસ્તી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકેછે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કુલ છે.

(૫) **थर पारकर**—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૧૮૦૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે.

એ મુલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખૈરપુર સંસ્થાન અને પૂર્વે રજપુતાનાનું દેશી રાજ્ય છે.

એ મુલકના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં બેટ જેવો છે. એ મુલકમાં વરસાદ થોડોજ આવેછે, અને થરરણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે.

એમાં ધાબળી, શેતરંજી, અને ચામડાંની વસ્તુઓ બનેછે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા, અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ અને જવ થાયછે.

મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) **खैरपुरसंस्थान**—એ સિંધની ઈશાન કોણમાં છે અને મીરઅલિ મુરાદના તાબામાં છે.

प्रकरण ४ थुं.

कच्छ*.

આ મુલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરૂત્ય કોણમાં કચ્છનો અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે.

રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થળ કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધદેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે બેટ હોય તેમ દેખાયછે.

કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે, પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮૭૮ ગામ તથા ૪૮૭૩૦૫ માણસની વસ્તી છે.

દક્ષિણ કાંઠો તદન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની સર્વે દિશામાં ડુંગરા અને પથ્થરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે. તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાયછે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લક્ષી, ધોળો, નીલવો અને મોણવો એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને માંથલ બેટોમાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સુધી જાયછે. બીજી હાર મધ્યધાર છે, તેમાં આરો, કરોકાસમ, ધીણોધર, હબાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક

---

* કચ્છ દેશના ભૂગોળની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખીછે. ગુજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મકી દવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાડવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની દક્ષિણ પૂર્વપશ્ચિમ જાયછે, તેમાં ચિત્રાણો, રોહાની, નનામો, ચાડવા, આત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્ય ધાર માંહેલા પહાડોમાં ધીણોધર સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧૨૬૮ ફૂટ ઊંચું છે. ચાડવાહાર માંહેલા પહાડોમાં નનામો સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧૪૨૪.ફૂટ ઊંચું છે.

નદીઓ એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેળા છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહેછે ઉનાળામાં માત્ર છેટેછેટે આબોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહેછે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેળા જાણવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેળો ભેડાપાસે ચાડવાપર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવી નાળ આગળ કચ્છના અખાતમાં ભળેછે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેળો માંડવીની નાળમાં ભળેછે, અને ખારી નામે વહેળો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે સુમરાસરની પાસે રણમાં ભળેછે. એ વહેળાઓમાં આખું વર્ષ પાણી રહેછે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં કરેલાંછે તે નીચે પ્રમાણેઃ— पावर, मीआणी, बन्नी, पच्छम, खडीर, प्रांथल, वागड, अंजार चोवीसी, भुवड चोवीसी, हाला चोवीसी, कांठी, मोडासा, अबडासा, फंड, गरडो अने माक.

મુખ્યશહેર—ભૂજ એ સંવત ૧૬૦૫ માં રાવશ્રી ખેંગારજીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૩૭૮૨ માણસની વસ્તી છે. એ માંહેલી જોવા લાયક ઇમારતોમાં યૂરોપના મકાનોને ઘાટે હાલના રાવશ્રી પ્રાગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યોછે. તે મજબૂતાઈ

અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બીજું શહેર માંડવી બંદર છે. એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે તેમાં ૩૫૯૮૮ માણસની વસ્તી છે. વહાણોની સગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવીછે. મુંદરા, लखपत,जखौ અને तूणा એ ચાર જાણવા લાયક બંદરો છે. મોટા કસ્બામાં अंजार, रापर, भचौ, बेला, नळिया, कठोरा तेरा, सुमरीरोहा, मंद्रसर, केरा, અને कंथकोट છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દેરાં છે. કચ્છ સિવાય રાવના તાબામાં ઓખામાં કચ્છી ગઢ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરબીના ઓંઝવાડાના, કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બસ્તાબંદરપર રાવનો હક પહોચેછે. એક હાઈસ્કૂલ, બે પહેલા વર્ગની અને એક બીજા વર્ગની ઇંગ્રેજી ને ગૂજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક સંસ્કૃત પાઠશાળા, એક અરબી અને ઉરદુ નિશાળ, અને ત્રણ કન્યાશાળા સહિત આખા કચ્છ દેશમાં ૪૫ નિશાળો છે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યોછે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યાછે. દરેક જિલ્લામાં મુનસિફ રહેછે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકેછે. કચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યુંછે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલેછે. એ સિવાય ભૂજમાં ભાયાતોને માટે જાડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ઈનસાફ કરેછે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમેછે. ઉપજ ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરેછે, દેશની આવક અને ખરચ ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે તથા જુદા જુદા ૨૭ મહાલોમાં મૂકેલા ફુઝ્ઝો અને કારભારીઓ મારફત જમાબંધી

ઊઘરાવેછે. એ સિવાય જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણીખાતા ઉપર તે નજર રાખેછે. જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતાનો ઉપરી યુરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબાઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે બે દવાખાનાં અને સીતળાખાતું છે.

પોલિટિકલ એજંટ ભૂજમાં રહેછે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્રેજને લહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્રેજી લશ્કર રહેછે.

મુખ્યનિકાસ બાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, મઠ, ઘઉં, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. ભૂજમાં સૂતર ઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાયછે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગિરીઓ ઇંગ્રેજ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેઓ ખરીદ કરેછે. માતાજીના મઠમાં ફટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડે-છે. વળી એમા કોયલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ જાતે જાડેજા રજપૂત છે, તેના ભાયાતો ઘણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

प्रकरण ५ मुं.

गूजरात. भाग १ लो.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે, અને બાકીનો દેશી રાજાઓનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન ૬ ઠા પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મુલકની વિગત લખીછે. એ મુલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે सूरत जिल्लो છે; તેની ઉત્તરે भरुच जिल्लो; ભરૂચની ઉત્તરે खेडा जिल्लो, અને પંચમહાલ ; અને સૌથી ઉત્તરે अमदाबाद जिल्लो છે.

(१) सूरत जिल्लो. — એ જિલ્લામાં આશરે ૧૫૮૮ ચોરસ મૈલ જેટલી જમીન છે, તથા ૭૩૦૮૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલીમેર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મુલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, તથા વાંસદા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાં છે. દક્ષિણે દમણ ગંગા નદી છે; અને પશ્ચિમ દિશાએ અરબી સમુદ્ર તથા ખંભાતનો અખાત છે.

એ જિલ્લાના તાલૂકા એક જથે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં સાથે ભેળસેળ થઈ ગયાછે.

નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘણું કરીને સપાટ છે. પારનેરા અને ડુંગરી વિના જાણવા લાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાંનથી. પારડી તાલૂકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને ઈશાનમાં માંડવી પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે.

પશ્ચિમકાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજા કરેછે.

મુખ્ય નદીઓ.— ૧. તાપી, ગૂજરાતમાં નર્મદાસિવાય બીજી બધી નદીઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. कीम, રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલૂકાની દક્ષિણે અને ઓરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ३ मीढोळा, ४ पूर्णा, ५ अंबिका, ६ पार, ७ कोलक વગેરે બીજી નાની નદીઓ છે.

મુખ્યનિકાસ.— ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર, રૂ, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ છે તે જોવા જેવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલૂકા છેઃ—

१. पारडी.	५. बारडोली.
२. वलसाड.	६. मांडवी.
३. चीकली.	७. चोर्यासी.
४. जलालपोर.	८. ओरपाड.

આ આઠ પરગણાંમાં ૮૫૯ ગામ અને લોકલફંડના ખરચથી ચાલતી ૨૭૪ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૪૧૪૧ નિશાળીઆ ભણેછે. હરેક તાલૂકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

---

* આ તાલૂકાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઈએ.

१. पारडी तालूको.

એની ઉત્તર સીમાએ પારનદી છે, અને દક્ષિણે દમણ ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૧ ગામ અને ૫૧૭૪૯ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— १. पार. २. कोलक. ३. दमणगंगा. એ ઉપરાંત कोथल અને परीआली નામે ખાડી છે.

મુખ્યગામ. – १. वालडापारडी. २. बगवाडा. એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ३ कुंता, બગવાડેથી બે ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઈન્સ્પેકટર રહેછે. દર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ४. उदवाडा, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જાત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ५. कोलक, એ બંદર છે. ६. उमरसाडी, એ પણ બંદર છે.

દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલૂકામાં છે.

સૂરત જિલ્લામાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરૃત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે.

નિકાસ.— ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ઘણા અને વાલ.

૨. वलसाड तालूको.

એમાં ૭૮૨૦૭ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ૧. गणदेवीनी खाडी; એનું બીજું નામ अंबिका નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. कावेरी; ૩. खरेरा, એ નૈરૂત્ય કોણમાં વહેછે. ઉડાચ અને બીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ૪. ओरंगा, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. पार. એ સિવાય बाम, कोलाई, बांकी વગેરે ખાડીઓ છે.

મુખ્યગામ.— ૧. वलसाड. એમાં ૧૧૩૧૫ માણસની વસ્તી છે, મામલતદાર, અને સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સબાર્ડિનેટજડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં ફૂરજો કે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ આહિંથી ચહડેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨ छरवाडा માં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ સિવાય मदेली, मालवेण, उडाच, चीधरी, कोसंबा અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પારનદીપર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના ખારવા મુંબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે સફર કરેછે.

હરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાં છે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે.

નિકાસ.— ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા, અને વાલ.

---

३ चीकली तालूको.

એમાં ૬૩ ગામ અને ૫૯૩૧૨ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ૧. ઉત્તરમાં अंबिका. ૨. ચીકલી પાસે વહેનારી कावेरीनो વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે સંગમ થાયછે. ૩. खरेरा. ૪. ओरंगा આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ વહેછે.

મુખ્યગામ.— चीकली; વસ્તી ૩૧૭૮. એમાં મામલતદારની કચેરી છે; देहेगाम, खेरगाम, आलीपोर વગેરે મોટાં ગામ છે.

નિકાસ.— ડાંગર, કોદ્રા, અને દીવેલી.

४. जलालपोर तालूको.

એમાં ૯૫ ગામ તથા ૭૦૧૧૨ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ. — ઉત્તરે पूर्णा નદી વહેછે. દક્ષિણે अंबिका છે. कनाई, खुटारा, करकवा, बनेव વગેરે ખાડીઓ છે.

મુખ્યગામ. — जलालपोर. એમાં ૨૦૯૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે તેનો ખરચ ચલાવવાને રૂ. ૩૨૮૦ પટેલ ગોપાળજી રતનજી વગેરેની મહેનતથી એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. मटवाड, अचरामा, अमलसाड, कछोली, आट, खरसाड, अष्टगाम, पनार, सीसोदरा વગેરે મોટાં ગામ છે.

અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધા ગાઉપર જલાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે બીલીમોરા છે ત્યાંપણ રેલવેસ્ટેશન છે.

નિકાસ.— જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ, અને શેરડી.

૫. बारडोली तालूको.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૭૫૦૦ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ૧. તાપી; ૨. મીંઢોલા, એ નદીના ત્રણ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણા નદી છે. અને તેની એક શાખા વાલોડ થઈને વેજને મળેછે.

મુખ્યગામ.— ૧. મીંઢોળાને કાંઠે बारडोली; વસ્તી ૪૨૨૯ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બળેશ્વર પરગણાની હદ-માં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે कडोद. ૩. सरभोण, ૪. वालोड. ૫ मोता; ૬ वराड. ૭ बुहारी, ૮ देहेगाम. ૯ बांकानेर, ૧૦ कवास, વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલૂકો વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફોજ-દારનાં થાણાં છે.

નિકાસ.— ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કોદ્રા, કપાસ અને શેરડી.

૬. मांडवी तालूको.

એમાં ૧૬૯ ગામ અને ૪૮૩૬૭ માણસ છે.

માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજા રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮ મા ઇંગ્રેજસરકારની જપતી બેઠી અને પછી કેટલેક વર્ષે એ તાલૂકો ખાલસા થયો. એ તાલૂકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યાછે તેમનાં નામ, मांडवी, वडुधान, पातल, देवगढ, दढवाडा, हवेली, અને बारगाम.

નદીઓ.—દક્ષિણે તાપી નદી. वेहे, એ નદી રાજપીપ-ળાના રૂડાપર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વરેલી આગળ તાપીને મળેછે.

મુખ્ય ગામ.—માંડવી, એમાં ૪૨૯૬ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. ચ-ક્રુધાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જાત્રા ભરાયછે. ઘંટોલી અને તડકેશ્વર મોટાં ગામ છે.

નિકાસ.—કોદ્રા, ડાંગર, જુવાર, અને દીવેલી.

૭. ચોર્યાશા તાલૂકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલૂકાની વસ્તી ૪૮૪૩૫ માણસની છે. એ તાલૂકાનાં ગામ ગાયકવાડ સરકાર તથા સચાણના નવાબના તાબાના મૂલકમાં વેરાતાં છે.

સૂરત શહેર એ તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧૦૭૧૪૯ માણસ વસેછે. કલેકટર, જડજ, સબઑર્ડિનેટ જડજ, મામલત-દાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. ગામ સુધરાઈખાતું તથા હાઈસ્કૂલ પણ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તે-માં વેપાર ઘણો ચાલતો હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કા-રીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યોછે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારાપર આવેલોછે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજાસૂધી સારો રસ્તો બાંધેલો છે. સૂરત-ની પાસે તાપીનદીને સામે તીરે રાંદેર છે. એ કસ્બામાં ૧૦૨૮૦ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈખાતું છે. કતારગામ, માઠા, કુંભારીઆ, ઉમરા એ મોટાં ગામ છે. જીઆવબુડીઆ નામે ભી-ડબંદર છે ત્યાં સરકારકુન રહેછે.

સૂરત અને સચીન એ બે રેલવે સ્ટેશન છે.

નિકાસ.— રૂ અને જુવાર.

૮. ओरपाड तालूको.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૬૨૫૬ રહેવાસીઓ છે.

નદીઓ.— દક્ષિણહદ ઉપર તાપી, અને ઉત્તરે કીમ. સીના નદી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળેછે. ઊનાળામાં તેમાંનું પાણી ઘણું કરીને સૂકાઈ જાયછે. ડભ્છિાપોર અને બીજાં ગામો આગળ ખાડીઓ છે.

મુખ્ય ગામ.— ओरपाड. એ કસ્બાની વસ્તી ૪૦૦૧ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું થાણું છે. कुडसद, भगवादांडी, अडाजन, सुंहाली, अमरोली, कासाड, અને वराछा મોટાં ગામ છે. સરસનીપાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જાત્રા ભરાયછે. મોરા ગામમાં કૂવાની જાત્રા ભરાયછે.

અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—જુવાર, રૂ અને ઘઉં.

भरुच जिल्लो.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૬૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૫૦૩૨૨ માણસ વસેછે.

એની હદ.—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત.

એ જિલ્લામાં ઘણુંકરીને नर्मदाના મુખ આગળની રસાળ ભૂંઈ હોવાથી ખેતી સારી થાયછે, તેમ ઝાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. नर्मदा ઊપરાંત ઉત્તરમાં मही અને દક્ષિણમાં कीम છે.

ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રહેંટીઆ છે, અને બીજો વેપાર રોજગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પે-

દાળ રૂ છે. એ સિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકેછે, અને શીઆળામાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાયછે.

આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે: —

१. भरुच.	४. आमोद.
२. अंक्लेश्वर.	५. जंबुसर.
३. वागरा.	

આ પાંચ તાલુકામાં ૪૨૫ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલફંડને ખરચે ચાલતી ૧૯૬ નિશાળો છે, તેઓમાં ૭૪૩૦ નિશાળીઆ ભણેછે.*

૧ भरुच.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩૨૯૯ માણસની વસ્તી, ૧૦૨ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે.

મુખ્યનદી. નર્મદા છે તે એ તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ઘણી મોટી અને ઊંડી છે અને એ વડે વહાણો વેપાર ચાલે છે. **સાત**પૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને **ખં**ભાતના અખાતને મળેછે.

તાલુકાનું મુખ્ય શહેર भरुच છે તે **નર્મદા** નદીના કાંઠાપર છે. એમાં ૩૬૯૩૨ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈખાતું છે. કલેક્ટર, બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. शुकलतीर्थ, झाडेश्वर, निकोरा, शाहबाद, झनोर, टंकारीआ, पारखेत અને अंक्लेश्वर, એ મોટાં ગામ છે. હર વર્ષે **શુકલતીર્થ**માં જાત્રા ભરાયછે. હર ૧૯ વર્ષે **તવરા** અને **ભાડભૂત**ની જાત્રા ભરાયછે.

* આ તાલુકાઓની વીગતવાર હકીકત આપી છે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજા જિલ્લામાં તો માત્ર એમાંના કસ્બા કે મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવાશે તો બસ થશે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતુરીઆ અને कासवा એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે ધંતુરીઆમાં માણસ વસે છે.

મુખ્યનિકાસ ૩ અને જુવાર.

---

૨. अंक्लेश्वर.

એ પરગણામાં ૧૦૨ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૭૭૪૩ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ ૧. कीम, એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે.

૨. उमरावती એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા બુજુર્ગ આગળ નર્મદાને મળે છે. વળી वंद નામે એક ખાડી છે.

મુખ્યગામ ૧. अंक्लेश्वर. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯૪૧૪ માણસની વસ્તી છે ૨. हांसोट, એમાં ૪૧૫૨ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. दीवा, मांडवा बुजुर्ग, इलाव, कतपुर, અને सीसोद्रा મોટાં ગામ છે.

મુખ્યનિકાસ— ૩, જુવાર, અને ઘઉં.

---

૩. वागरा.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૮૭૭૯ રહેવાસી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ भूखी નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જુદા પાડે છે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે.

આ તાલુકાની પશ્ચિમે देहेजबारा નામે મોટો કસ્બો છે તે બંદર છે. गंधार, विलायत, અને लखीगाम એ મોટામાં મોટાં ગામ છે.

મુખ્યનિકાસ— ૩, જુવાર, અને ઘઉં.

૪. આમોદ.

આ તાલુકામાં ૪૯ ગામ તથા ૪૦૨૬૦ માણસની વસ્તી છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહે છે. એમાં આછોડ, ગોપાળ, રુપારેલ વગેરે ખાડીઓ છે.

મુખ્યગામ— આમોદ, એમાં ૬૧૨૫ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસ્બા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કરવાડા, મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તાબે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલું છે. સરમોણ, ઇખર, રાજા, ટંકારીઆ વગેરે મોટાં ગામ છે.

મુખ્યનિકાસ— રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

---

૫ જંબુસર.

આ તાલુકામાં ૮૩ ગામ તથા ૯૩૨૪૯ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ— ૧ મહી, એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ઢાઢર પણ ખંભાતના અખાતને મળે છે.

મુખ્ય ગામ— જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબાર્ડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૪૯૨૪ માણસની વસ્તી અને ગામ સુધરાઇ ખાતું છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે.

જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે ટંકારીઆ નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલે છે. બેગામ એ પણ બંદર છે. ગજેરા, કાવી, વેડચ, અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી અને ગળી. આમડી, આલપુરા, ડોળીઆ વગેરે ગામોમાં મીઠું પાકે છે.

ખેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૬૧ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૭૮૨૭૩૩ માણસની છે.

એની સીમા ઉત્તરે **અમદાવાદ** જિલ્લો, **ગાયકવાડ** અને **મહીકાંઠા** એજન્સિનો કેટલોક મુલક, અને **રેવાકાંઠા** એજન્સિમાંનું **વાડાસિનોર**નું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે **મહી** નદી આવી **પંચમહાલ**, **ગાયકવાડ**નો મુલક તથા **ભરૂચ** જિલ્લાથી તેને જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે **ખંભાત**ના નવાબનું રાજ્ય તથા **અમદાવાદ** જિલ્લો છે.

દેશ ચપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. ખેતી પણ સારી છે. ઇશાન કોણમાં એ કિંચિત ઉંચો છે, ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડવાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી મુખ્યત્વે **મહી** તરફ વહેછે.

નદીઓ— ૧ મહી એ **ખંભાત**ના અખાતને મળેછે. ૨ વાત્રક, એ **સાબરમતી**ને મળેછે. ૩ મેશ્વો એ **વાત્રક**ને મળેછે. ૪ શેઢી, એ **વાત્રક**ને મળેછે. ૫ મોહોર, એ **શેઢી**ને મળેછે. ૬ ખારી, આ નદીનો માર્ગ **સાબરમતી** અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે છે.

મુખ્યઉદ્યોગ— ખેતી અને હુનર. બાજરી, કોદ્રા, ડાંગેર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. બાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. **આણંદ** અને **નડીઆદ** પરગણામાં સર્વે બાગાયત પાક થાયછે. **કપડવણજ**માં સાબુ અને કાચનાં કારખાનાં છે તથા **નડીઆદ**માં તમાકુનું કારખાનું છે.

નડીઆદમાં સરકારી હાઈસ્કૂલ તથા **ખેડા**માં પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. અને **કપડવણજ**માં તથા

ઉમરેઠમાં એક્ક બીજા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. નડીઆદના દેશાઈ વેરીભાઈ અજુભાઈ ઉરફે ભાઉ સાહેબે મોટી ઉદારતાથી રૂ ૨૦૦૦) ખરચી નિશાળનું મકાન બંધાવી આપ્યુંછે.

આ જિલ્લામાં આશરે હલકા દરજાની બસેં નિશાળો છે તેઓનું ખરચ લોકલ ફંડમાંથી કરવામાં આવેછે. એ નિશાળોમાં સુમારે ૧૪૦૦૦ છોકરા ભણેછે.

આ જિલ્લામાં થઈ પૂર્વથી પશ્ચિમમાં રેલવે જાયછે. અને તેની એક શાખા દક્ષિણથી ઉત્તરસૂધી એટલે આણંદથી ડાકોર સૂધી જાયછે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલૂકા છેઃ—

१. कपड़वणज.	५. मातर.
२. ठासरा.	६. आणंद.
३. नडीआद.	७. बोरसद.
४. महेमदाबाद.	

આ તાલૂકાઓમાં ૫૯૧ ગામો છે.*

१ कपड़वणज

આ તાલૂકામાં ૮૬ ગામ તથા ૮૬૭૪૨ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ.— ૧ મોહોર એ કપડવણજ તથા કઠલાલ પાસે વહેછે; ૨. वात्रक, એ અપરૂજીના ગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩ वरांसी, એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોહોરને મળેછે.

મુખ્યગામ. — कपड़वणज, એમાં મામલતદાર તથા મુ-

*આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીછે તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કસબા, કે બહુ મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવવો.

બાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાસીઓ ઘ-
ણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૩૯૮૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં
નિશાળનું મકાન બંધાવવા સારૂ શેઠ કેવળભાઈ તથા શેઠ
નથુભાઈએ રૂ ૭૦૦) ભર્યા હતા. ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તક-
શાળા, છોકરીઓની નિશાળ, તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે.
એમાં કઠલાલ, છીપડી, તોરણા, લસુંદ્રા અને આંત્રોલી વગેરે
મોટાં ગામો છે. લસુંદ્રામાં ઊના પાણીના કુંડ છે.

કપડવણજમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે.
એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીજાં સ્થળે પુષ્કળ મોકલવામાં
આવેછે. એ બંને કારખાનામાં સુધારો કરવાની જરૂર છે.
સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી ઊંચી જાતનાં કાચ અને સાબુ
બનાવે તો ખપત વધે.

મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કોદ્રા.

---

૨ ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૦૦ ગામ તથા ૮૫૬૦૧ માણસની વ-
સ્તી છે.

નદીઓ.— ૧ મહી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઢી
આ તાલુકાની ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા
ડાકોર પાસે થઈ નડીઆદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ
આગળ મોહોરને મળેછે. એ સિવાય ગળતી વગેરે નાની
નદીઓ છે.

મુખ્યગામ.— મોટામાં મોટું ગામ ડાકોર છે, તેમાં
૭૭૪૦ માણસ વસેછે. એમાં રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા
ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનેમે ઘણા લોકો રણછોડજીના
દર્શન કરવા જાયછે. આસો શુદ ૧૫ તથા આશાઢ શુદ ૨-

ની રથજાત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩૨૫૧ માણસની છે. जनोड, पडाळ, कालसर વગેરે મોટાં ગામ છે.

મુખ્ય નિકાસ.— બાજરી, ડાંગર, અને બાવટો.

---

३ नडीआद तालूको.

એમાં ૯૯ ગામ તથા ૧૫૧૪૮૩ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ. — ૧ શેઢી, એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. ૨ मोहोर, એ કપડવણજ તાલુકામાં થઈ અરજનપરકોટ આગળ શેઢીને મળેછે. ૩ लुणी એ કોટ આગળ શેઢીને મળેછે.

મુખ્ય ગામ.— नडीआद, એમાં ૨૪૫૫૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં સબાર્ડિનેટ જડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. अलीणा, चुणेल, मोहोलेल, उत्तरसंडा, चकलासी (એમાં ૭૦૮૧ માણસની વસ્તી છે), नरसंडा, डभाण, વગેરે મોટાં ગામ છે.

મહુધા અને કઠલાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલોછે.

આ તાલુકાના वडताल ગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે.

મુખ્ય નિકાસ.— બાજરી, કોદ્રા, તમાકુ, ઝીરૂં, તલ, અને રૂ.

---

૪ મહેમદાવાદ તાલૂકો.

આ તાલૂકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૫૭૫૨ માણસની વસ્તીછે.

નદીઓ. ૧. ખારી, એ સાબરમતી અને મેશ્વોની વચ્ચે વહેછે. ૨ વાત્રક મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાલ્લા આગળ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેશ્વો હેદરડા આગળ વાત્રકને મળેછે. અને શેઢી આ તાલૂકાની દક્ષિણે છે, તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે.

મુખ્ય ગામ. – વાત્રક અને શેઢીના સંગમ ઉપર કિલ્લે ખેડા છે તે આખા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. એમાં ૧૨૬૮૧ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, પહેલા વર્ગનો સબાર્ડિનેટ જડજ, તથા સિવિલ સર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહેછે. વળી એમાં પુસ્તકશાળા, સિવિલ હાસ્પિટલ, ગામસુધરાઈખાતું તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સૂધી રસ્તો બાંધેલોછે. એ શહેરને ફરતો કોટ છે. અમદાવાદના પાદશાહ મહમદ બેગડાના નામ ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યું છે. એમાં ૮૦૬૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં રીડિંગરૂમ તથા દવાખાનું છે. ભમરીઆ નામે કૂવો તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ બે જોવા લાયક છે. સિહુન, મહીજ, ખરસવણી, કનીજ, રુદણ વગેરે મોટાં ગામો છે. એ જિલ્લામાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણોજ વખણાતો.

મુખ્ય નિકાસ.— બાજરી, ડાંગેર, કોદ્રા, શેરડી અને પારિજાતકના ફૂલ.

---

५. मातर तालूको.

એ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૮૬૭૩ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ — ૧ साबरमती, એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨. वात्रक, એ આ તાલુકામાં થઈ પાક્ષા આગળ સાબરમતીને મળે છે.

મુખ્યગામ — આ તાલુકામાં મોટામાં મોટું ગામ मातर છે તેમાં ૪૮૦૪ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. रढु, लिंबासी, त्राज વગેરે મોટાં ગામ છે.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી, ઘઉં, કોદ્રા, ડાંગેર, તથા કસુંબી.

---

६. आणंद तालूको.

આ તાલુકામાં ૭૩ ગામ તથા ૧૪૯૯૫૨ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ - ૧. मही, એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે.

મુખ્ય ગામ — આ તાલુકામાં મોટામાં મોટું ગામ उमरेठ છે. તેમાં ૧૩૯૫૪ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સબાર્ડિનેટ જડજની કોરટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. રૂ ૨૫૦૦)નું લોકોમાં ઊઘરાણું કરી સરકારી નિશાળનું મકાન બાંધ્યું છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી ઊતરતું બીજું ગામ आणंद છે. એની વસ્તી ૮૭૭૩ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ મોટું રેલવેનું સ્ટેશન છે. नापाड, करमसद, ओड (૮૪૨૩ માણસની વસ્તી), सारसा, बोरीआवी, सामरखा (એની વસ્તી ૫૨૩૧ છે),

चिरोड़ा, थामणा, संडलपुर, વગેરે મોટાં ગામ છે. वासद એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી નદી ઉપર મોટા પૂલ છે તે જોવા લાયક છે.

મુખ્ય નિકાસ— તમાકુ, કોદ્રા, રૂ અને બાજરી.

---

૭ बोरसद तालूको.

આ તાલૂકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧૪૪૫૨૮ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ મહી, એ ગૂજરાતમાં મોટામાં મોટી નદી છે. એ નદી આ તાલૂકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે. અને ઉમેટા તથા હેવાણ આગળ થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે.

મુખ્ય ગામ — बोरसद, એમાં ૧૨૨૧૯ માણસની વસ્તી છે અને મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોડીઓની નિશાળ અને દવાખાનું છે. आंकलाव, भंटासी, वीरसद, अलारसा, रास, दाबोल, दहेवाण, सुणाव, पीपलाव, વગેરે મોટાં ગામ છે. આ તાલૂકાનાં ગામો એકે જથે નથી, પરંતુ વડોદરાના ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં વેરાતાં છે.

મુખ્ય નિકાસ - બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂખડ, અને રૂ.

---

૪ पंचमहाल.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૩૧ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૨૪૦૭૪૩ માણસની છે. પહેલાં એ દેશ રેવાકાંઠા એજન્સિનો ભાગ હતો, પરંતુ હિસાબની બાબતમાં હાલમાં તે ખેડા જિલ્લાનો ભાગ છે એનો રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજંટ છે.

રેવાકાંઠામાંહેલા બારીઆના રાજ્યવડે એના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરૃત્ય કોણના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ, અને સંજેલી આવેલાં છે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડાજિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે. ઈશાન કોણના ભાગની ઉત્તરે કુશલગઢ અને કુશલગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. બંને ભાગમાં ઈશાન કોણનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયલો છે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે અને પાવાગઢના ડુંગરા સિવાય સપાટ છે. ઉત્તર ભાગોમાં કેટલીક રસાળ ભોંય છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન ઊંચી નીચી અને વેરાન છે તથા ખેતીની હાલત સારી નથી.

એ દેશમાં ખેતી સિવાય બીજો ઉદ્યોગ થોડોજ છે.

મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા અને બીજું ધાન્ય. વળી તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકેછે.

એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, ૨ પેટા મહાલ તથા ૭૧૯ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

તાલુકા.	મુખ્ય ગામ.
ગોધરા.	ગોધરા અને સેહેરા.
કાલોલ.	કાલોલ, હાલોલ અને બેજલપુર.
દાહોદ.	દાહોદ અને ઝાલોદ.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો, પરંતુ હાલમાં અંગ્રેજને તાબે છે. દાહોદમાં ૧૧૪૭૨ અને ગોધરામાં ૧૦૬૩૫ માણસની વસ્તી છે.

પંચમહાલમાં ૩૫ નિશાળો છે તેમાં ૨૩૫૭ નિશાળીઆ ભણેછે.

૫. અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ગૂજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૪૪ ચૌરસ મેલ છે, ને એની વસ્તી ૮૨૯૬૩૭ આણુસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ; ઉત્તરે ગાયકવાડનો મુલક; અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં ખેડા જિલ્લો, ખંભાતના નવાબનું રાજ્ય અને ખંભાતનો અખાત.

એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઈશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરાના છેડા પાસે નીકળીને નૈરૃત્ય કોણતરફ વહીને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરો આવેલાછે તથા ધોળકા તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરો છે, પરંતુ બાકીનો મૂલક સપાટ મેદાન અને છેક પશ્ચિમ ભાગમાં રેણ આવેછે તે સિવાય સારો ખેડાયલો છે.

એ જિલ્લામાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, પરંતુ અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં કારખાનાં છે. એમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા બે રેંટીઆ છે તેથી ઘણા માણસોને રોજી મળેછે.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ,ડાંગર, ઘોડોક તમાકુ, શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી. રૂ અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે.

આ જિલ્લામાં ૧૭૨ નિશાળ છે તેમાં ૧૧૦૮૫ નિશાળીઆ ભણેછે.

અમદાવાદ શહેરમાં બે હાઈસ્કૂલ, બે બ્રાંચસ્કૂલ, દીકરા દીકરીની નિશાળો ચલાવવા માટે શિક્ષકો તેયાર કરવાની શેઠ પ્રેમચંદ તથા રાવબહાદુર બેચરદાસની મદદથી બંધાવેલી બે ટ્રેનિંગ કાલેજો, અને ચાર કન્યાશાળા છે. સને ૧૮૪૯ માં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ એક કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. નેક નામદાર સખાવત બહાદુર શેઠાણી હરકુંવર બાઈ-

એ એ શાળાના ખરચ માટે રૂ ૧૦૦૦૦) તથા મકાન બંધાવવા સારૂ રૂ ૪૦૦૦) આપ્યા. બીજી બે નિશાળો સ્થાપવાસારૂ મરહૂમ રાવ બહાદુર મગનભાઈ કરમચંદે રૂ ૨૦૦૦૦) આપ્યા. એ નિશાળોમાં ૩૦૦ કરતાં વધારે છોડીઓ ભણેછે. રાવબહાદુર ભોળાનાથે સ્થાપેલી આપારાવ લૈબ્રરી છે, તેમાં સર્વેને મફત વાંચવા દેછે.

આ શહેરમાં એ.કે.ફાર્બસ સાહેબની મહેનતથી સ્થપાયેલી ગૂજરાતી અક્ષરવિદ્યાને ઉત્તેજન આપનારી વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની આફિસ છે. એ સોસાઈટીએ સને ૧૮૪૯ માં એક પુસ્તકશાળા સ્થાપી. એ પુસ્તકશાળાનું યોગ્ય મકાન નગરશેઠ હીમાભાઈએ રૂ ૭૦૦૦) ખરચી બંધાવ્યું છે. એનું નામ હીમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ પાડ્યુંછે. એ શહેરમાં હઠીસંગ હાસ્પિતલ, બેચરદાસ ડિસ્પેન્સરી વગેરે બીજાં પરોપકારી પુરૂષોએ સ્થાપેલાં લોકોપયોગી ખાતાં છે. એમાં કેટલાંક છાપખાનાં છે તથા ત્રણ સાતવારીઆં વર્તમાનપત્રો તથા બેમાસિક ચોપાનીઆં પ્રગટ થાયછે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છેઃ—

१ प्रांतीज.	५. धंधुका.
२ वीरमगाम.	६. घोघा.
३ धोळका.	७. साणंद.
४ दसक्रोइ.	

આ તાલુકાઓમાં ૮૮૧ ગામો છે.*

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આ પછી છે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એના કસબા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહજ બીજી હકીકત શીખવવી.

૧ प्रांतीज.

આ તાલૂકામાં ૧૬૬ ગામ તથા ૧૦૬૯૩૪ માણસની વસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો છે મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલકરીની કચેરી મોડાસામાં છે.

નદીઓ. ૧ પ્રાંતીજની પશ્ચિમે साबरमती. २ हाथमती, એ વાયવ્ય કોણમાં વહેછે. ૩ वात्रक એ બાયડ અને ગાબડ પાસે થઈને વહેછે. ૪ माजुम, એ મોડાસાની પાસે છે. ૫ मश्वो, એ હરસોલની પાસે છે. ૬ खारी એ દેશાસણ, લાલપુર અને બીજાં ગામો પાસે થઈને વહેછે.

પ્રાંતીજની પાસે બોખ નામે ઘણા મેલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાયછે કે અમદાબાદના રહેવાસીઓને વધારે પાણી પૂરૂં પાડવા માટે મહંમદ સુલતાને હાથમતી નદીના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સૂધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી શાબરમતીમાં વાળી લીધી.

મુખ્યશહેર प्रांतीज એમાં ૮૩૪૧ માણસની વસ્તી છે. मोडासामां ૭૪૬૬ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

આ તાલૂકામાં ओराण, गाबट, धनसूरा, चोइला, देहेमाइ વગેરે મોટાં ગામ છે. એમાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવાસી લોકો લૂટફાટ અને ચોરી કરતા હતા તથા ભાગ્યેજ જમાબંદી આપતા, પરંતુ ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યુંછે.

મોડાસા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને બીજાં ઝાડો ઊગેછે.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી, ચણા, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ તથા વરીઆળી.

---

૨ वीरमगाम तालूका.

આ તાલુકામાં ૧૫૮ ગામ તથા ૧૨૮૦૪૪ માણસની વસ્તી છે.

આ તાલૂકામાં એકે જાણવા લાયક નદી નથી, પરંતુ **માંડળ** તથા **ગોરૈયા** પાસ ખારા પાણીના નાના વહેળા છે.

મુખ્યગામ— वीरमगाम, એની વસ્તી ૧૫૬૬૧ છે. કોટની બહાર **મુનસર** અને **ગંગાસર** નામે બે તળાવ છે તેમાં મુનસર ઘણું મોટું છે. લોકો કહેછે કે **પાટણના** મહારાજા **સિદ્ધરાજ જેસંગે** એ તળાવ બંધાવ્યું છે. આ શહેરમાં દરજીઓ ઘણા છે તેઓ રૂના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં કરેછે. એ ગામમાં દેસાઈઓ રહેછે તેમની સત્તાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યું છે. તેઓ ગામની દેસાઈગિરી કરેછે, તથા **પાટડીની** મોટી જાગીર ભોગવેછે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઆ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં બે કારખાનાં જોવા લાયક છે. એમાં પાટડી અને **માંડળ** એ મોટા કસ્બા છે. **પાટડીમાં** ૬૩૨૦ તથા **માંડળમાં** ૬૭૭૪ માણસની વસ્તી છે. **માંડળમાં** ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. **પાટડી** પાસે મીઠું પાકે છે માટે કસ્ટમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહેછે. અહિં જે મીઠું પાકેછે તેને વરાગડું મીઠું કહેછે, અને તે મુંબઈ ઈલાકામાં સૌથી સરસ મીઠું છે. देत्रोज, ओगण, गोरैया, रामपुरा અને सीतापुर એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલૂકામાં કોળી લોક લૂટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તે-

ઓ ઝાઝા ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્સિમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મુલકમાં આવેલાં છે.

પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્યનિકાસ બાજરી, ઘઉં અને જુવાર.

---

૩ धोळका तालूको.

આ તાલુકામાં ૧૧૮ ગામ તથા ૧૧૩૩૭૫ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે અને થોડો ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશિઆ કહેછે અને કેટલાકને કસ્બાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણંદનો ઠાકોર અને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે શિવાય તેમના ભાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કસ્બાતીઓ ધોળકામાં રહેછે.

તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી અને બીજાં ગામો પાસે નળ નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખારૂં છે તથા પીવાના કામમાં આવતું નથી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ઘરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મુળીઆંનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કરેછે. એને બીર કહેછે.

મુખ્યગામ—ધોળકા, એમાં ગામસુધરાઈખાતું, મામલતદાર, તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કસ્બો એક મૈલ લાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૨૦૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગયેલી મસીદ છે. એની હવા સારી નથી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવેછે તે માહા તથા ફા-

ગણુ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહેછે. વળી કોઠમાં રાજાનું દરબાર છે. ચાવલા, ચલોડા, ગાંગડ, બદરખા, સરોડી વગેરે મોટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર વૌઠા ગામ છે તેમાં કારતકી પૂનમે હર વર્ષે મેળો ભરાયછે. એ મેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાયછે.

મુખ્યનિકાસ—ઘઉં, ચણા, જુવાર, આદું, કેળાં, દાડેમ, અને શેરડી.

૪ દસક્રોઇ તાલૂકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૭ ગામ તથા **અમદાવાદ** શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧૧૫૪૩૪ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ—૧ સાબરમતી, એ ઉત્તરથી દક્ષિણ સૂધી વહેછે. ૨ મેશ્વો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. ૩ ખારી, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે વહેછે.

તાલુકામાં અમદાવાદ શહેર **સાબરમતીને** કાંઠે છે તે સને ૧૪૧૧ માં સુલતાન **મહંમદે** બંધાવ્યું છે. એ શહેર **ગૂજરાતનું** મુખ્ય શહેર ગણાયછે અને તેમાં ૧૧૬૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું તથા કલેકટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં મોટા દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા શાહુકારો રહેછે. અહિંની કેટલીક કારીગરીઓ વખણાયછે. શહેર પાસે પાયદળ, તોપખાનું તથા પોલીસનું લશ્કર છે. **મહંમદશાહે** તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર, મોટી અને જોવા લાયક છે. તેમાં મુખ્ય **જુમામસીદ** છે. હાલ ઇંગ્રેજ

સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરેછે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજી સરસ ઈમારતો છે. સાબરમતી ઉપર એક સુંદર પૂલ લોકને તથા ઘોડા ગાડી જવા આવવાને તથા બીજો રેલવેનો છે. શહેરમાં લૂગડાં વણવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાબનાં લૂગડાં ઘણાં સરસ વણાયછે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના બે મોટા સંચા છે. ભોંયમાં દાટેલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરૂં પાડવામાં આવેછે. વરાળયંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે.

નીચે લખેલી ઈમારતો વગેરે જોવા લાયક છે.

કાંકરીયું તળાવ. શાહઆલમનો રોજો. માતરભવાનીની વાવ. દાદાહરીની વાવ. અડાળજની વાવ. મલેકસાબાનનું તળાવ. વટવાનો રોજો. પીરાણાનો રોજો. શાહીબાગ મહેલ. હઠીસંગના દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલૂકામાં ઉવારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા, બારેજા, જેતલપુર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમતીને સામે તીરે રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.— બાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ અને કઠોળ.

---

૫ ધંધુકા તાલૂકો.

આ તાલૂકામાં ૧૫૧ ગામ તથા ૧૨૪૮૬૦ માણસની વસ્તી છે. આખા ગુજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલૂકો છે.

નદીઓ.— ૧ માદર, અને ૨ ગોમા એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩. નિલકા ૪. ઉતાવળી એ બરવાળા પાસે વહેછે.

મુખ્ય ગામ. - ધંધુકા, એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં ૭૭૮૨ માણસની વસ્તી છે. ધોલેરા, મોટું બંદર છે તેમાં ૧૨૪૬૮ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરેથી ઉત્તર ગૂજરાતનું રૂ તથા બીજો માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલુકામાં બરવાળા (વસ્તી ૫૮૧૩), રાણપુર (વસ્તી ૫૭૮૬), અને સસ મોટાં ગામ છે. ધોળેરા તથા ધંધુકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ધોળેરામાં કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાના ગાંફ નામે ગામની પાસે મીઠું પાકેછે. નીલકા નદીપર આવેલા ભીમનાથમાં શ્રાવણ શુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાયછે ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાયછે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષે કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડેછે.

રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું.

મુખ્ય નિકાસ. – રૂ, જુવાર અને ઘઉં.

---

૬ ઘોઘા તાલૂકો.

આ તાલુકામાં ૬૪ ગામ તથા ૩૩૮૨૯ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્રેજ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે, બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે.

ઘોઘાની હવા ઠંડી છે, પરંતુ મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળે છે.

પરગણાંનાં ખાલસા ગામોનું મુખ્ય શહેર ઘોઘા છે. તેમાં ૯૫૭૧ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એ મોટું બંદર છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન તથા દાકતર રહેછે. वाळूकड તથા कमलेज એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે.

મુખ્ય નિકાસ.—બાજરી, રૂ, અને તલ.

---

૭ साणंद तालूको.

આ તાલૂકામાં ૮૬ ગામ તથા ૭૩૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન કોઠ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના ભાયાતની છે.

મુખ્ય નદીઓ.— साबरमती, એ આ તાલૂકાની પશ્ચિમ વહેછે. रोहर, એ ચેખલા પાસે નીકળીને આ તાલૂકાની વચમાં થઈને જાયછે.

આ તાલૂકાનું મુખ્ય શહેર साणंद છે તેમાં ૭૨૨૯ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે.

એમાં આંબલીરોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે.

सर्खेज, गोधावी, चोरवडोदरा, कार्सींद्रा, विसलपुर અને मोडासर મુખ્ય ગામ છે. સર્ખેજમાં રોજો અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાબરમતીને કાંઠે કાસીંદ્રા છે ત્યાંનો ગોળ આખા

જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. **સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિ**-ક્રાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા **વણ**-ઝર પાસે **સાબરમતીના** કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી ચાલતો બંબો છે.

નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગીછે.

મુખ્ય નિકાસ.—બાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી અને જુવાર.

प्रकरण ६ ठ्ठुं.

गूजरात. भाग २ जो.

ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી ખાલસા મુલકની ચારે પાસ આવી રહેલાંછે. તેઓમાં ૩૮૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૬૫૬૬,૪૮૨ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથા કર્યાછે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએ છીએ.

काठियावाड एजन्सि.

કાઠિયાવાડનું નામ અસલ सौराष्ट्र હતું. ગાયકવાડના તાબાના अमरेली અને ओखा પરગણાં બાદકરતાં આ એજન્સિમાં સુમારે ૨૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૨૧ ૮૩૩ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૩૬૯ ગામ અને ૩૯૪ નિશાળોમાં ૨૦૯૨૪ નિશાળીઆ ભણેછે.

એની મર્યાદા—ઉત્તરે કચ્છનુંરણ, પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતનો અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કચ્છનો અખાત.

રાજ્યકાજનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજતરફથી મુખ્ય અધિકારી पोलिटिकलएजंट છે. राजकोटमां ઇંગ્રેજી ફોજની છાવણી અને એજંટની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યાછે. એમાંના હરેકને માટે आसिस्टंट पोलिटिकल एजंट છે.

ચારપ્રાંત		આ. પો. એજંટસાહેબની કચેરી.
१ झालावाड	(ઉત્તરમાં)	वढवाण.
२ गोहेलवाड	(પૂર્વે)	सोनगढ,

૩ સોરઠ.	(દક્ષિણમાં)	માણેકવાડા.
૪ હાલાર.	(પશ્ચિમમાં)	રાજકોટ.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. **ઝાલા-વાડમાં** ધ્રાંગદ્રું **ઝાલા** રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે ફટાયા દરબાર છે. સોએક વરસ થયાં **ગોહેલવાડમાં** પાલિતાણા, લાઠી અને વલાના **ગોહેલ** ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઇ ભાવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરીછે. સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જૂનાગઢના નવાબ સાહેબનું છે. ઈસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ **મુસલમાની** રાજ્યની સ્થાપના થઈ. બાટ-વાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જાફ્રાબાદનું સંસ્થાન એના-**થી** જૂનું છે **મુગલ** પાદશાહોના નૌકાસેનાપતિ જંજિરાના સીધીએ એ મૂલક જીતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય **સોરઠ**પ્રાંતમાં છે. અહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામસાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. **કાઠીઆવાડના જાડેજા** રજપૂતોના શિરોમણિ **જામ** સાહેબ છે. હાલારમાં મોરવી, ધ્રોળ, રાજકોટ **અને** ગોંડળના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચોવચ્ચ, **ઝાલા**વાડના મધ્યભાગથી **તે** **જૂના**ગઢની દક્ષિણસીમાસૂધી **કાઠી** દરબારોનાં સંસ્થાન છે. **કાઠી**રાજા **રજપૂતો** અને **મુસલમાનોની** પછી આવ્યા ને જે મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવેછે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં **ગાય-**કવાડ સરકારના **અમરેલી**ના મહાલ છે.

મુખ્ય પર્વતો – **કાઠી**આવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧ ચો-ટીલા, ધ્રાંગધ્રેથી **સરધાર** અને જસદણ સૂધી ગયેલા છે. એ ડૂંગરા ઊંચાઈમાં ઝાઝા નથી. ૨. વાલાકગીર કે મોરધારે અને

લાંબધાર ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેત્રુંજા છે. એની ઊંચાઈ ૧૫૦૦ ફૂટ એટલે સુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર શ્રાવકલોકે લાખો રૂપિઆ ખરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે. ૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં સૌથી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઈ ૩૫૦૦ ફૂટ છે. ૫. બર્ડાપર્વત બર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપુર તથા ભલસાણ સુધી ગયેલો છે. તેની ઊંચાઈ ૨૦૦૦ ફૂટ છે.

નદીઓ—૧. ભાદર જસદણની પાસેના મદાવન ડુંગરામાંથી નીકળી બર્ડામાંના નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા તથા તલાજા પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા માલીઆના સંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાયછે. એ સિવાય સોરઠમાંની ઓઝાત નદી ઉબેણને મળેછે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે સંગમ થાયછે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડુંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવેછે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ.—કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી.

આ ઈલાકામાં ઘણાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઢોર વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં બંદરો ખાતે જાયછે. એમાં હિંદુલોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે પ્રભાસપાટણ, તથા પાલીતાણા એ છેલ્લું શ્રાવક લોકનું છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાનાં નામ, ૧. झालावाड, २. गोहेलवाड, ३. उंडसरवैया, ४. बाबरीआवाड, ५. काठीआवाड, ६. सोरठ, ७. बर्डा, ८. हालार, ९. मच्छुकांठो, १०. ओखामंडळ.*

१. झालावाड.

નદીઓ — ૧. ભોગાવો વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહેછે. ૨. લીમડીનો ભોગાવો વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહેછે. ૩. फलकु ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. बांमण સરાડવા તથા હળવદની વચ્ચે છે. ૫. मच्छु વાંકાનેર આગળ છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१ ध्रांगद्रुं.	ध्रांगद्रुं અને हळवद.
२ लीमडी.	लीमडी.
३ वढवाण.	वढवाण.
४ वांकानेर.	वांकानेर.
५ थानलकतर.	लकतर અને थान.
६ सायला.	सायला.
७ चूडा.	चूडा.
८ बजाणा.	बजाणा.

એ સિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

२. गोहेलवाड.

નદીઓ — ૧. भावनगरनी खाडी. २. शेत्रुंजी. ३. मालण મહુવા પાસે છે. ૪ धांतरवडी રાજુલા પાસેછે.

---

*આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. ને પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તેપણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

મુખ્યસંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. ભાવનગર	ભાવનગર, શિહોર, કુંડલા, મહુવા વગેરે.
૨. પાલીતાણા	પાલીતાણા અને ગારિઆધર.
૩. વળા	વળા.
૪. લાઠી	લાઠી.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

૩. ઉંડસરવૈયા.

નદીઓ.— બગડ એ ડાઠાને પડખે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્યગામ.
ડાઠા	ડાઠા.
ગણધોળ	ગણધોળ.
ચોક	ચોક.

બીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

૪. બાબરીઆવાડ.

નદીઓ.— ૧. ધાંતરવડી. ૨. રાયડી, ૩. ધોળાદરી, ૪. રૂપેણ.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્યગામ.
જાફરાવાદ.	જાફરાવાદ.
ડેડાણ.	ડેડાણ.

એ ઉપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

૫. કાઠીઆવાડ.

નદીઓ.— ૧. શુકભાદર, રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે. ૨. ગોંડલી ગોંડલ પાસે. ૩. શેત્રુંજી ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. અમરેલી (ગાયકવાડી)	અમરેલી અને ધારી.
૨. જેતપુર અને બીલખા	જેતપુર, ચીતલ અને બીલખા.
૩. બગસરા.	બગસરા.
૪. જસદણ.	જસદણ.

એ સિવાય બીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

૬. સોરઠ.

નદીઓ.— ભાદર, બુબ્રી, ઓઝાત, સાબળી, કાંચહીરણ, સામન અને શીંગવડો.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. જૂનાગઢ	જૂનાગઢ અને વેરાવળ.
૨. કોડીનાર (કાઠીઆવાડમાં અમરેલીનું પરગણું).	કોડીનાર.
૩. બાટવા	બાટવા.
૪. અમરાપુર	અમરાપુર.

૭. બર્ડા.

નદીઓ.— ભાદર નવીબંદર પાસે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શહેર પોરબંદર છે.

૮. હાલાર.

નદીઓ.— ૧. રામાવતી લાલપોર તથા છીકારી પાસે. ૨. ઉંડ જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા બાળંભા પાસે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. नवानगर	नवानगर, जोडीआ, आमरण, खंभालीआ.
२. गोंडल	गोंडल અને धोराजी.
३. राजकोट	राजकोट અને सरधार.
४. ध्रोळ	ध्रोळ અને सरपदड.
५. ध्राफा	ध्राफा.

९. मच्छुकांठो.

नदीઓ.—१ मच्छु મોરબી, માળીઆ પાસે. २ घोडाध्राइ એ મોરબી તાલુકાના ગામ જેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરડુસર પાસે થઇને રણને મળે છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. मोरबी	मोरबी.
२. मालीआ	मालीआ.

१०. ओखामंडळ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ઘણે ઠેકાણે દરિઓ આવેલો છે. એમાં મુખ્ય ગામ द्वारकां, कच्छीगढ, आरंभडु, पोशीतरु, धीणाकी અને मढी છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો—એક સિવાય બીજાં સર્વ

સંસ્થાનનાં નામ અને રાજ્યકર્ત્તાના ઈલકાબ.	હાકિમની જાત.	સંસ્થાનની વસ્તી.
પેહેલો વર્ગ—		
जूनागढना नवाब	મુસલમાન	૩૮૧૦૦૦
नवानगरना जाम	જાડેજા રજપૂત	૨૯૧૦૦૦
भावनगरना रावळ	ગોહેલ રજપૂત	૪૦૪૦૦૦
ध्रांगद्राना राज	ઝાલા રજપૂત	૮૮૦૦૦
બીજો વર્ગ—		
मोरबीना ठाकोर	જાડેજા રજપૂત	૯૧૦૦૦
वांकानेरना राज	ઝાલા રજપૂત	૨૯૦૦૦
पालीताणाना ठाकोर	ગોહેલ રજપૂત	૫૧૦૦૦
ध्रोळना ठाकोर	જાડેજા રજપૂત	૧૮૦૦૦
लीमडीना ठाकोर	ઝાલા રજપૂત	૪૬૦૦૦
राजकोटना ठाकोर	જાડેજા રજપૂત	૩૭૦૦૦
गोंडळना ठाकोर	જાડેજા રજપૂત	૧૩૭૦૦૦
वढवाणना ठाकोर	ઝાલા રજપૂત	૪૫૦૦૦
जाफराबादना हबशी*	મુસલમાન	૧૦૫૦૦
ત્રીજો વર્ગ—		
पोरबंदरना राणा	જેઠવા રજપૂત	૭૨૦૦૦
वलाना ठाकोर	ગોહેલ રજપૂત	૧૩૦૦૦
लखतरना ठाकोर	રજપૂત	૨૦૦૦૦
बाटवाना बाबी	મુસલમાન	૨૬૦૦૦
जसदणना राजा	ખાચરકાઠી	૩૩૦૦૦
सायलाना ठाकोर	ઝાલા રજપૂત	૧૭૦૦૦
चूडाना ठाकोर	રજપૂત	૧૪૦૦૦
ચોથો વર્ગ—		
मूळीना ठाकोर	પરમાર રજપૂત	૧૮૦૦૦
लाठीना ठाकोर	ગોહેલ રજપૂત	૮૦૦૦
बजाणाना मलेक	મુસલમાન	૧૭૦૦૦
नानां संस्थानो		૪૪૧૦૦૦

* जंजिरा અને जाफराबादना हबशी खंडणी आपता नथी.

ગાયકવાડને કે ઇંગ્રેજને ખંડણી આપેછે.

નિકાસ, વગેરે.

ઘઉં, રૂ, તેલ, ખાણના પથરા.
ધાન્ય, કાપડ, રેશમ, ખાણના પથરા.
ધાન્ય,રૂ,તેલ,કાપડ,ત્રાંબાપીતળનાં વાસણ.
ધાન્ય, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ,
કાપડ, માટીનાં વાસણ, ખાણના પથરા.
ધાન્ય' રૂ, મીઠું, કાળા આરસના પથરા.
એંજન.
ધાન્ય અને કાપડ.
ધાન્ય.
રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, ખાદી.
જુવાર,બાજરી,ચણા,ઘઉં,ખાણના પથરા.
રૂ, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, શેરડી.
ધાન્ય, કાપડ, મીઠું, અને સાબુ.
બાજરી, ઘઉં, રૂ, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, રેશમનાં કપડાં,ખાણના પથરા.
ધાન્ય, રૂ, તેલ અને કાપડ.
ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.
રૂ અને બાજરી.
ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય, રૂ, તેલ અને કાપડ.
ધાન્ય અને રૂ.

पालणपुर एजन्सि.

*આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહીકાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે.

એની લંબાઇ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૭૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૯૩૪ ગામ તથા પાંચ લાખ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ઘણો ખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૧૭ નિશાળો છે. તેમાં ૯૫૪ નિશાળીઆ ભણેછે.

ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના ઇશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે.

મુખ્યનદીઓ - बनास અને सरस्वती એ બે નદી શિરોઇના ડુંગરામાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહેછે.

મુખ્યનિકાસ બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ અને બીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકેછે. વારાઇ અને રાધનપુરમાં રૂ પેદા થાયછે તે ધોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવેછે.

આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો જાથુ મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા સારૂ સાહેબ ફરવા નીકળેછે.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના पालणपुर અને कांकेज ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે ને બાકીનાંને શિરખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણેઃ—

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં સંસ્થાનોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કસબા ને મુખ્ય હકીકત શીખવવી.

(૧)મુસલમાની સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
पालणपुर	૩૯૮	पालणपुर અને डीसा.
राधनपुर	१५०	राधनपुर.
वाराइ	४२	वाराइ.
तेरवाडा	२४	तेरवाडा.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જુદું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ સંસ્થાનમાં ૨૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે ને તે રાજાને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૭૩૦૦ માણસની વસ્તી છે; તે બલુચ ઠાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
थराद અને मोरवाडा	१२३	थराद.
वाव	३५	वाव.
सुइगाम	१५	सुइगाम.
देवदर	४६	देवदर.
चारचट तथा सांतलपुर.		

થરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે તેમાં ૫૧૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાવ સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૩૦૦૦ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરોનાં છે. સુઈગામમાં ૧૦૧૦૦, દેવદરમાં ૧૯૭૦૦ અને ચારચટ તથા સાંતલપુરમાં ૧૮૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર કચ્છમાંના અડેસણમાં રહેછે.

(૩) કોળી સંસ્થાન.

भाभर	१७	भाभर.
कांकेज	६२	कांकेज.

ભાભરમાં ૫૬૦૦ અને કાંક્રેજમાં ૩૭૯૦૦ માણસની વસ્તી છે. કાંક્રેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે ૨૫૦૦) દરવર્ષે ખંડણી આપેછે.

એ સિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે તેમાં બે હજાર માણસ વસેછે.

---

(૧) पालणपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તાબાનાં પાટણ અને ખેરાળુ તાલૂકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે.

એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં આશરે ૪૦૦ ગામ છે તેમાં ૨૧૬૦૦૦ માણસ વસેછે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ ૫૦૦૦૦) ખંડણી આપેછે. મુખ્ય તાલૂકા धानदोर, डीसा, धानेरा, पाथावाडा અને दांतीवाडा છે.

મુખ્ય નદીઓ— बनास, सरस्वती અને नीमराखी.

મુખ્યશહેર— पालणपुर. ત્યાંનો રાજ્યકર્તા દીવાન કહેવાયછે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને સાત દરવાજા છે. એમાં આશરે ૧૮૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે ત્યાં ઇંગ્રેજ સરકારના લશ્કરની છાવણી છે.

મુખ્યનિકાસ— ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, બીજું ધાન્ય, શેરડી, થોડું રૂ, અફીણ અને ઈમારતી લાકડું.

(૨) राधनपुर संस्थान.

એની ઉતરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું અને પશ્ચિમે વારાઈ સંસ્થાન છે.

એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૧૫૦ ગામ છે તેમાં ૯૧૫૦૦ માણસ વસેછે.

મુખ્યનદીઓ – બનાસ. એ નદી ખારી જમીનપર થઈને વહેછે તેથી એનું પાણી પીવા યોગ્ય નથી. એ કારણ માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાં છે. **વાઘેલ** નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે. તે **વાઘેલા** રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું.

મુખ્યશાહેર— राधणपुर. ત્યાંના નવાબ બાબી ઓલાદના છે. એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં समी અને मुंजपुर નામે બે મોટા કસ્બા છે.

મુખ્યનિકાસ.— ઘઉં, ચણા, અને રૂ. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાનાં કારખાનાંને મદદ કરી છે અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યા છે.

(३) महीकांठा एजन्सि.*

એ એજન્સિ ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉતરે **આબુ** પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મુલક, દક્ષિણે **ગાયકવાડનો** દેહેગામ તાલુકો, **અમદાવાદ** અને **ખેડાજિલ્લા** તથા રેવાકાંઠા, અને પશ્ચિમે **ગાયકવાડના** મુલક તથા **પાલણપુર એજન્સિ** છે.

એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૬૪૫ ગામ તથા ૪૪૭૦૫૬ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧૬૭૯૭૨ કોળી છે.

એ ગામોમાં ૪૫ નિશાળ છે, ને તેમાં ૨૧૭૦ નિશાળીઆ ભણેછે.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

---

* આ એજન્સિનું વિસ્તારેલું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શીખવવી.

મુખ્ય નદીઓ—૧ સાબરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ **સાદરા** અને **અમદાવાદ** થઈ **ખંભાતના** અખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઈ **મેત્રજ**, **માલપુર**, **ભાંડવા** અને **ખેડાપાસે** થઈ **સાબરમતીને** મળેછે. ૩. હાથમતી અને ૪.ખારી **સાબરમતીને** મળેછે, અને ૫.મેશ્વો તથા ૬. માજુમ **વાત્રકને** મળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવામાટે **અહંમદનગરથી** હાથમતીની નહેર ખોદેલી છે તે **વાસીરળા** પાસે **ખારીને** મળેછે.

મુખ્યનિકાસ.—બાજરી, જુવાર, બીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અફીણ અને રૂ. કૂવા વગેરેના પાણી વડે ખેતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવેછે.

એ પોલિટિકલ **એજંટના** ઉપરીપણા નીચે છે. તે **સાદરામાં** રહેછે. કોઈ કોઈ વાર ઈડર અને બીજે સ્થળે તે જાયછે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગૂજરાતી, ઉરદુ અને તાલૂકદારી નિશાળો છે.

એ એજન્સિના ૫૯ ભાગ કરેલા છે તેપર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણા ખરા ઠાકોરો **ગાયકવાડને** ખંડણી આપે છે. કેટલાક ઈડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતા નથી. નવેંબર માસમાં સામળાજીનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડબ્રહ્મોનો એવા બે મોટા મેળા ભરાયછે.

એના ૫૯ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલાછે.

૧. નાનીમારવાડ. એમાં ઈડરના મહારાજાના, તેના ભાયાતના, દાંતા, માલપુર અને બીજા રાજાઓના મૂલક છે.

૨. રેવર. એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં **મોહનપુર**, **રણાસણ**, વગેરે બીજા તાલૂકા છે.

૩. साबरकांठो. એમાં માણસા, પેથાપુર, વરસોડા, અને દ્ધીલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. वात्रक कांठा. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાઠંબા, પુનાદરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. बावीसी. વાસણા, મહીસા, દંભોડા, અને બીજાં મહેવાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. कटोसण. જોટાણા, સાંથલ, કટોસણ, મગુના વગેરે શહેરો છે.

આ પરગણાંઓમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છેઃ—

(૧) ईडर संस्थान.

મહીકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. તેમાં ૨૧૭૩૮૨ માણસની વસ્તી છે. એને અહમ નગર તાલુકો જોડેલો છે. એ પહેલાં ઈડરના મહારાજાને તાબે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસૂધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજા તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઈડરના મહારાજાને આપવાની ઇંગ્રેજ સરકારે જોધપુરના મહારાજાને જરૂર પાડી.

મુખ્ય શહેર—इडर. એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજાના કુટુંબી છે. वडाली, बायड, चोयला, અને गाबट, એ મોટાં શહેર છે. અહમનગરનો કિલ્લો પડીગયો છે.

મુખ્યનિકાસ.—સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અને અફીણ થાયછે. અહમનગરપાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળેછે તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) दांता અને मालपुरसंस्थानो પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં

છે. દરેક સંસ્થાનમાં ૧૦૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં, વગેરે ધાન્ય પાકેછે. માલપુરમાં ડાંગેર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણમાંથી આરસના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસુરનો પહાડ છે તેઉપર અંબાભવાનીની જાત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૪૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં, તલ, અને કોદ્રા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અબરખની ખાણ છે.

(૪) માલુસણા–સતલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. એમાં ૮૫૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માણસા સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં આશરે ૧૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ઘઉં ને કોદ્રા પાકેછે.

(૬) ઘોડાસર અને આમલીઆરા સંસ્થાનો કોળી ઠાકોરોનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮૨૦૦ અને આમલીઆરામાં ૧૬૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં બાજરી, ઘઉં, ડાંગેર અને બીજું ધાન્ય પાકેછે.

---

(૪) રેવાકાંઠા એજન્સિ*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માંહેલાં સંસ્થાન અને ખાનદેશ,

* આ એજન્સિનું લાંબું બયાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડી હકીકત કહેવી.

દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે.

એની લંબાઈ આશરે ૧૪૦ મેલ અને પહોળાઈ ૬૦ મેલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૮૭૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૪૮૭૬૪૭ માણસની છે. એમાં ૬૩ નિશાળો છે તેમાં ૨૭૩૪ નિશાળીઆ ભણેછે.

આ એજન્સિની જમીન ઘણેખરે ઠેકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ઠેકાણે સપાટ અને કોઈ ઠેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્યપર્વત.—राजपीपळा.

મુખ્યનદીઓ— ૧ मही રજપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨ नर्मदा સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એ બે નદી સિવાય पुनम, गोमा, ढाढर, विश्वामित्री, हेरण, करजण અને ओर એ નાની નદીઓ છે.

એ એજન્સિ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણાનીચે છે. તે વડોદરામાં રહેછે. કોઈ દિવસમાં તે ફરવા જાયછે.

મહીકાંઠાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠ્ઠું મુસલમાનનું છે.

વળી એમાં कडणा, संजेली, भादरवा, અને उमोटा એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યા છે. એકનું નામ संखेरा मेवास છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બીજાનું નામ पांडी मेवास છે.

આ એજન્સિ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે.

છ મોટાં સંસ્થાન નીચેપ્રમાણે છેઃ—

(૧) राजपीपळा. રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧૫૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ અને કણબી લોક વસેછે.

એનું મુખ્ય શહેર नांदोद છે, તેમાં રાજા રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. રૂ તથા જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઇ કોઈ સ્થળે અફીણ જડેછે.

(૨) छोटाउदेपुर. એમાં ૧૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) बारीआ. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૫ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૦૦૦૦ માંણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને સારૂ દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) लुणावाडा. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૪૦૦૦૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કસ્બામાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) सुंथ. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, બારીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) वाडासीनोर. એમાં ૩૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય, અને ૩ પાકેછે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહેછે.

૫ गायकवाड संस्थान.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને બીજાં રાજ્યો જોડે સેળભેળ થઈ ગયાંછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ ભરૂચ અને બીજી બાજુએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજન્સિની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર वडोदरा છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે.

બીજો ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે સેળભેળ થઈ ગયોછે તેમાં नवसारी, वरवावी, बलेश्वर, गणदेवी, तेलारी, વગેરે પરગણાં છે.

ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં अमरेली महाल અને ओखा मंडळ છે.

ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્સિ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર पाटण, सिद्धपुर, मैसाणा, कडी વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા અને રેવાકાંઠા એજન્સિના તાલૂકદારો પાસે ગાયકવાડની લહેણી ખંડણી ઇંગ્રેજ વસૂલ કરી ગાયવાડને પહોંચાડેછે. વળી ખાનદેશમાં वजपुरलराज ગાયકવાડી છે.

ગાયકવાડના રાજ ઉપર નજર રાખવા સારૂ વડોદરા શહેરમાં ઇંગ્રેજની તરફથી રેસિડેંટ તથા ફોજ રહેછે.

એમાં આશરે ૨૬૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી ગુજરાતી નિશાળો સ્થાપીછે. મુંબઈ ઈલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬. खंभात संस्थान.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે **ખેડા** જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં **ગાયક-વાડનો** મૂલક, દક્ષિણે **મહી** નદી અને **ખંભાતનો અખાત** અને પશ્ચિમે **સાબરમતી** નદી અને **અમદાવાદ** જિલ્લો છે.

એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વ-ધારે પહોળાઈ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૬૮ ગામ તથા ૮૩૪૯૪ માણસની વસ્તી છે. એ તદન સપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહાદારી ફંડમાંથી **નવાબસા-હેબ** બે નિશાળોનું ખરચ ચલાવેછે.

એ સંસ્થાનનો હાકિમ नवाब કહેવાયછે. તે **મુગલ** છે, ને ઇંગ્રેજને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદરે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આપેછે.

એ સંસ્થાન **ખેડાના** કલેકટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી **બોરસદનો** મામલતદાર વસૂલ કરેછે.

એની રાજધાની खंभात, **મહીનદીને** કાંઠે તેના મુખ આ-ગળ છે. એમાં ૩૩૭૦૯ માણસની વસ્તી છે તેમાંના ૨૦૦૦૦ **મુસલમાન** છે.

મુખ્યનિકાસ.— બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને બીજું ધાન્ય, મોહું, રૂ, ગળી, અફીણ, વગેરે પાકેછે. સૂતરાઉ કાપડ અને શેતરંજી **ખંભાતમાં** બનેછે. **કપડવણજ** વગેરે ઠેકાણેથી અ-કીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવેછે. એ પ-થરા ઘણા વખણાયછે.

વરસો વરસ **ખંભાતના** અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાયછે તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

૭ पंचमहाल एजन्सि.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજંટ રહેછે તેના તાબામાં નારુકોટની નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહાલની અગ્નિકોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૮૩૭ માણસની છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસેછે. નાયકા લોક જંગલી અને ભીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકેછે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જણસ ઈમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્રેજ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે.

૮ सूरत एजन्सि.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમા સચીણ, વાંસદા અને ધરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના કલેકટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને ગવર્નરનો એજંટ કહેછે.

१. सचीण.

એમાં ૧૭ ગામ છે તેઓ ઘણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચોરાશી તાલૂકામાં વીખરાયલાંછે. એમાં ૧૯૧૫૧ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાળુ પાકેછે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બનેછે.

મુખ્ય ગામ સચીણ છે, પરંતુ નવાબનો મહેલ લાચપુરમાં છે. નવાબના બાપદાદા જંજિરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઈતિહાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમીઆં તે જગ્યા છોડીને ઇંગ્રેજે આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

૨. વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. એની વસ્તી ૩૨૩૨૯ માણસની છે. એ રજપૂત રાજાનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે.

નદીઓ— कावेरी અને अंबिका.

રાજધાની वांसदामां ૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. बोनार અને कांचळा મોટાં ગામ છે.

વાંસદાના રાજાએ એક નિશાળ સ્થાપીછે ને તેને કેળવણી ખાતાને સોંપીછે.

મુખ્યનિકાસ.— ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદ્રા, જુવાર, શેરડી, મહૂડાં અને ખજૂર પકેછે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાયછે.

૩. धरमपुर अथवा रामनगर.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે.

એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૬૮૧૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડૂંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદીઓ.— खरेरा, ओरंगा, कोल्क, અને दमणगंगा.

મુખ્યગામ.— धरमपुर. એમાં રાજા રહેછે. એની વસ્તી ૧૫૦૦ માણસની છે. રોમલુ, આછાવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે.

મુખ્ય નિકાસ.—કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને બીજું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. લોકો સાદડી, નળીઆં, ઇંટ, માઠીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવેછે.

प्रकरण ७ मुं.

दक्षिणे (દખ્ખણ).

દક્ષિણદેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજવગરની અને વરસાદ અનિશ્ચિત છે, તેથી સારાં વરસોમાં પણ ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊજડ રહેછે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

१. खानदेश जिल्हो — આખા ઈલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી तापी છે, અને धुळिआ, मालेगाम અને नन्दुरबार એ નગરો છે. ધુળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૧૬૨ ચોરસ મૈલ અને ૧૦૨૮૬૪૨ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદાનદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અજુંટા પર્વતો નિઝામના મૂલકથી એને જુદો પાડેછે, નૈરૃત્ય કોણમાં નાશક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્સિનો મૂલકસહિત) સૂરત ઈલાકો, ગાયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિ છે.

તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈરૃત્યકોણ તરફ વહેછે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળેછે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ઘણુંકરીને રસાળ અને ખેડાણ છે. કેટલાક નીચા ડૂંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે, તોપણ તે ઘણું કરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ઘણો ખડબચડો અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહેછે.

મુખ્ય નિકાસ — અનાજ, કઠોળ, અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે.

એ જિલ્લાના ૧૬ તાલૂકા કર્યા છે અને ૨૨ કસ્બા છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહબાદ અને કલકત્તાસુધી જાયછે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂરસુધી જાયછે.

२. खानदेश एजन्सि — ખાનદેશના કલેકટરના તાબાહેઠલ

પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિના સંસ્થાનો છે. ૧. દાંગનો મૂલક, ૨. સુલગણાનો મૂલક અને ૩. મહેવાસી પરગણાં.

(૧.) દાંગનો મૂલક સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૯૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાત ભીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણે ખરે ઠેકાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઈમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષે કરીને સાગ અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા મિશ્રિત બોલાયછે. બીજા ભાગ કરતાં ગુજરાતજોડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગુજરાતીનું પ્રબળ વિશેષ છે.

(૨) **સુલગણાનો મૂલક** દાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૮૦૨૩ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક દાંગના મૂલકના જેવો છે; માત્ર ફેર એટલોજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાંછે. એ મૂલકપર નાના નાના હિંદુ રાજાઓનો અમલ છે.

(૩) **મહેવાસીપરગણાં**—એપર ૬ નાયકોનો અમલ છે. એમાં ૬૭૮૦ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપીનદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ મહુડાં (એનો દારૂ બનેછે), મધ, લાખ, અને ઈમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ દાંગના મૂલકમાં ઈમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારૂં થાયછે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલલોક વસેછે.

૩. નાશક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નાશક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પેંઠ સહિત એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૭૩૪૩૮૬ માણસની વસ્તી છે.

પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની સમીપ એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાયછે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ત્ર્યંબક આગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સણ, અને જુદી જુદી જાતનું કઠોળ. નાશક અને ઈયોલા કસ્બાઓમાં બેતી

ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. હર બાર વર્ષે સિંહરાશીમાં બૃહસ્પતિ આવેછે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ત્ર્યંબકમાં ભરાયછે. ત્ર્યંબકમાં ગોદાવરીનું મૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૦ તાલૂકા અને બે પેટામહાલ કર્યા છે તેમાં ૬ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈથી કલકત્તાસૂધી રેલવે જાયછે તે થાણામાં કસૂર, અને ઈગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૪. પેંઠ સંસ્થાન—એ નાશકના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૫૦ ચોરસ મૈલ અને ૪૯૦૩૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પાકેછે. એ મુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહમદનગર જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર અહમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નાશક જિલ્લો, પૂર્વ નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકોણમાં શોલાપુર જિલ્લો અને નૈરૃત્ય કોણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૪૭ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૩૯૩૮ માણસની વસ્તી છે.

એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમા નદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવેછે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર, અને તમાકુ પકવેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે.

એ જિલ્લાના ૧૧ તાલૂકા કર્યા છે, તેમાં આઠ શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહમદનગર હતું.

મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદસૂધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને જાયછે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮૩ ચોરસ મૈલ અને ૯૦૭૨૩૫ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદનગર અને શોલાપુરજિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરાનદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુન્નર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધી રેલવે જાયછે તે બોરઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૯ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં પેશવાની રાજ્યગાદી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂતુમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર ઘડમાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખરીફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, સણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવીપાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, અને જવ.

૭ सतारा जिल्हो.— એનું મુખ્ય નગર સતારા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૭૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૧૧૬૦૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જુદો પાડેછે; પૂર્વે શોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્સિ અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે.

એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સહ્યાદ્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયનાસહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લામાં વહેછે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઈશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળેછે.

મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ, અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યા છે તેમાં સતારાસહિત નગર સાત છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા.

૮. सतारा एजन्सि.— સતારા નીસબત જાગીરદારો પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજના તાબેદાર છે. ઇંગ્રેજ સરકારનો એજંટ સતારાનો કલેકટર છે. એમની જાગીરો નીચે પ્રમાણેઃ—

	ક્ષેત્રફળ	વસ્તી
पंत सचीव, भोरनो जागीरदार.	૫૦૦	૧૧૧૬૮૯
निंबाळकर, फलटननो जागीरदार.	૪૦૦	૫૯૫૩૬
पंत प्रतिनिधि, औंदनो जागीरदार.	૩૫૦	૫૮૯૮૦
डफळे, जतनो जागीरदार.	૭૦૦	૭૦૬૬૫
કુલ એકંદર	૧૯૫૦	૩૦૦૮૭૦

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભોરસંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમધ્યે પશ્ચિમ ઘાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી વગેરે પાકેછે.

બીજાં સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને ઔંધ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઇંગ્રેજી મૂલકમાં જેવો પાક નીપજેછે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાયછે. જત સંસ્થાનમાં સૂરોખાર અને લોઢું જડેછે, અને ગાળવાની કુલ્હી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઈલાકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં વિશેષે કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી પણ લોઢું જડેછે.

સતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૯. सोलापुर जिल्हो.— મુખ્ય શહેર સોલાપુર છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૯૯ ચોરસ મૈલ તથા ૬૬૨૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહંમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે.

બારશી તાલૂકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ થોડો પડેછે અને મૂલક ઉજાડ દેખાયછે.

કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ બોલાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—(ખરીફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવી) જુવાર, ઘઉં, અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે.

એ જિલ્લાના ૬ તાલૂકા કર્યા છે તેમાં ૭ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. બારશી કસ્બામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. હૈદરાબાદ જોડે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હર વર્ષે જાત્રા ભરાયછે ત્યારે ઘણા લોકો એકઠા થાયછે.

મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સૂધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૧૦. अकलकोट संस्थान.— એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્નિકોણમાં વીસ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયલું છે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમાનદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૦૬૮ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીએ ઘણી છે. ઘણુંકરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવેછે.

મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, બાજરી, ઘઉં, અળશી અને કઠળ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહેછે.

પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્રેજ છે. ત્યાંનો રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઈંગ્રેજ અધિકારી ચલાવેછે.

प्रकरण ८ मुं.
कोंकण.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિઆ વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કડકો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રુપ જમીન તથા નાળિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેઈએ તો ખડબચડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડબચડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ પુષ્કળ ઊગેછે. થોડો સાગ થાયછે તે ઘણો કીમતી છે. ગૂજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્તુગીઝ તાબાના ગોવા પ્રાંતસૂધી કોંકણના વિભાગની હદ ગયેલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર
(१) थाणा जिल्हो.	थाणा.
(२) जवार संस्थान.	
(३) कोलाबा जिल्हो.	अलिबाग.
(४) जंजीरा संस्थान.	जंजीरा.
(५) रत्नागिरि जिल्हो.	रत्नागिरि.
(६) सावंतवाडी संस्थान.	

(१) थाणा जिल्हो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૫૨ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૮૪૭૪૨૪ માણસની છે. એના ૧૧ તાલૂકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે પોર્તુગીઝ તાબાનું દમણ તથા સૂરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશક, અહંમદનગર, અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાબા જિલ્લો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

પૂર્વે અને ઈશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાએલી છે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોયછે, તથાપિ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ઘણું ખરૂં સુકાઈ જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકેછે. કાંઠા ઉપર બાગાયત પેદાશ પણ થાયછે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદું, નાળિએર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણા ગામડાંઓમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરેછે. આખા જિલ્લામાં દારૂ ગાળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે.

એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાષ્ટીબેટમાં છે. એ સિવાય આઠ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે ફાંટા થાયછે. એક ફાંટો થળઘાટે ચડી નાશીક, અલાહબાદ અને કલકત્તે જાયછે, અને બીજી બોર ઘાટે થઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાયછે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પૂલ બાંધેલોછે તેથી મુંબઈ બેટ અને સાષ્ટી બેટ સંયુક્ત થયેલા છે.

(૨) जवार संस्थान.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૭૬૪૦૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યા છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વારી, કઠોળ, ચણા, અને તલ પાકેછે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજા કોળી છે. તેની બાલ્યાવસ્થામાં થાણાનો કલેકટર એની મિલકતનો વહીવટ કરેછે.

(૩) कोलाबा जिल्हो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૮૨ ચોરસ મૈલ તથા ૩૫૦૪૦૫ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલૂકા કર્યા છે.

એની ઉત્તરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંબાનદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિઓ છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો બહુજ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટખૂણે પશ્ચિમ તરફ પ્રસરેલા છે અને બીજા એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોટણાખાડી, પશ્ચિમે કોહે અથવા ચૌલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સૂધી જિલ્લામાં પ્રસરેલી છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વેપારનો ધોરી રસ્તો છે.

મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કહાડવાનો, નાળિએરના રેસાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જથા બંધ માછલાં ઝાલી પરદેશાખાતે ચહડાવે છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાયછે, પરંતુ ઘણો ખરો ભાગ જૂદા જૂદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાયછે. ચૌલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરેછે, તે પોર્તુગીઝ લોકે દાખલ કરેલો કહેવાયછે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં નાચણી અને વારી નામે અનાજ ઊગેછે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિએરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાયછે.

જિલ્લો નાનો છે માટે તીજોરીનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાયછે. એમાં ચાર શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

(૪) जंजीरा संस्थान—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રત્નાગિરિની વચ્ચોવચ્ચ કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાબા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જુદો પાડેછે. એમાં આશરે ૭૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં જંજિરાબાદ પણ છે. એ નવાબ હબસીદેશ કે આબિસિનિઆનો સીદી છે, અને જંજિરાના કિલ્લામાં રહેછે. વળી કોલાબાના કલેકટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ જંજિરામાં રહેછે.

મુખ્ય નિકાસ--ડાંગર, નાગલી, અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાયછે.

(૫) रत्नागिरि जिल्लो—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૮૯ ચોરસ મલ તથા ૧૦૧૯૧૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજિરા અને કોલાબા, પુર્વે સતારા જિલ્લો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિઆ છે.

ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણી ખરી જમીન વેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ પુષ્કળ હોવાથી દેશ વિકટ છે.

ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉધમ માછલાં પકડવાનો અને છો તથા ચુનો પકવવાનો છે મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચણી, વારી, વહી, નાળિએર અને સોપારી.

એના સાત તાલુકા કર્યા છે. વિંગોરલા અને હરણઈ બંદર સુધાં એમાં સાત શહેર છે.

(૬) सावंतवाडी संस्थान—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. અને ઇંગ્રેજ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજંટ રહેછે.

એમાં ડાંગર, નાગલી, વારી, અને નાળિએર થાયછે. વળી હરડાં થાયછે તે લુગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચડાવવાના કામમાં આવેછે.

प्रकरण ९ मुं.

दक्षिण महाराष्ट्र देश अने उत्तर कानडा.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થયોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મુલકને કર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જુદી છે.

કર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નહિ ખેડી શકાય એવી ભૂમિ થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી રૂ પાકે એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ સારી થાયછે.

१. कलादगी जिल्हो.— એનું મુખ્ય શહેર कलादगी છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જુદો પડેલો છે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળેછે. એ જિલ્લાની પુર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુધોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે.

ભીમાનદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાયછે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ઝાડ એમાં નથી.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫૬૯૫ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૬૦૩૭ માણસની વસ્તી છે.

લોકનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલૂકો ઈંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે.

એ જિલ્લાના આઠ તાલૂકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કસ્બા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજાપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઓરંગજેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ ફરતો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઈમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઈલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

२. बेलगाम जिल्लो.— મુખ્ય શહેર बेलगाम છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા

જિલ્લા છે. બીજી બાજુએ પરરાજ્ય આવેલાં છે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી, અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુધોળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે.

એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલી છે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડૂંગરાથી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં થોડાં જંગલ છે.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૯૧ ચોરસ મૈલ અને ૯૩૮૯૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. મરાઠી ભાષા મુખ્યત્વે એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પુર્વમાં બોલાયછે.

લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોચીનો ધંધો પણ ચાલેછે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાયછે.

એ જિલ્લાના ૭ તાલૂકા કર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસ્બા છે.

૩. कोलापुर एजन्सि.— એનું મુખ્ય શહેર कोलापूर છે. કોલાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજંટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલેછે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરિ) ની વચ્ચે છે.

એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવેછે, અને પંચગંગા અને બીજી નદીઓનાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકેછે, તેમાં વિશેષે કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાયછે. થોડુંક રૂ, મરચાં, અને કસુંબો થાયછે. સૂતર અને ઊનનો જાડો વણાટ થાયછે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બનેછે. થોડુંક લોઢું જડેછે.

મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ઈચલ કરંજીના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. दक्षिण मराठा जागीर.— એના જાગીરદારો અસલ પેશ્વાની આગ્ના માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્રેજને ખંડણી આપેછે અને તેમને આધીન છે. ઇંગ્રેજ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજંટ કામ ચલાવેછે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

	વસ્તી	નિકાલ.
सांगली.	૨૨૩૬૬૩.	આ સર્વે સંસ્થાનોમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને રૂ પાકેછે. સાંગલી અને કુરૂંદવાડમાં ડાંગર પાકેછે, અને મિરજમાં શેરડી થાયછે. સર્વે સંસ્થાનોમાં વાસણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બનેછે અને મિરજમાં સારંગી, તંબુરા વગેરે વાજિત્રો બનેછે.
जमखिंडी.	૧૦૨૩૪૬.	
मिरज (વડીશાખા)	૮૨૨૦૧.	
मिरज (નાનીશાખા)	૩૫૬૦૧.	
कुरुंदवाड (વડીશાખા)	૩૯૪૨૦.	
कुरुंदवाड. (નાનીશાખા)	૩૦૨૫૧.	
मुधोळ.	૫૮૯૨૧.	
रामदुर्ग.	૩૮૦૩૧.	
	કુલ ૬૧૦૪૩૪	

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઈંગ્રેજી મુલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪૮૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમખિંડી, મિરજ અને કુરૂંદવાડની જાગીરો પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણોની છે; મુધોળની જાગીર ભોંસલે ઘોરપુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજ સાહેબ કહેછે; રામદુર્ગની જાગીર ભીરવંશના બ્રાહ્મણની છે. પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાંજ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંઢરપુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી ગામ મુંબઈ ઈલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે.

એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા ઊપરાંત કાનડી ભાષા બોલેછે અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. धारवाड जिल्हो.— મુખ્ય શહેર धारवाड છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઈલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રેંચૂર દોઆબ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઈલાકાનો બલ્લારી જિલ્લો; દક્ષિણે મ્હૈસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૬૪ ચોરસ મૈલ અને ૯૮૮૦૩૭ માણસની વસ્તી છે.

સહ્યાદ્રિપર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડબચડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ સ્થળે છુટો ડુંગર કે ડુંગરોની હાર છે.

એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચુરની પેલીમેર કૃષ્ણા નદીને મળેછે.

એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. લોકોમાં ઘણાં લિંગાયત છે.

લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જુદી જુદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે.

એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યાછે તેઓમાં ૧૯ મોટા કસ્બા છે. સર્વથી ચડીઆતું શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ઊનના કાપડને માટે મખ્યાત છે.

૬. सावनूर जागीर.— એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વેછે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬ ચોરસ મૈલ અને ૧૭૧૮૭ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પઠાંણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશવાના હાથ નીચે હતું. હાલના નવાબની બાલ્યાવસ્થાને લીધે ઈંગ્રેજ તરફથી ધારવાડનો કલેકટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખેછે.

મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કુચી, મગ નાળિએર, દીવેલી, તુવર, પાન અને શેરડી છે.

૭. उत्तर कानडा.— મદ્રાસ સરકારે उत्तर कानडा देश મુંબઈ સરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૩૯૮૪૦૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મ્હેસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મ્હેસૂર અને મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર તથા પોર્તુગીઝતાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે.

ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સહ્યાદ્રિપર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિઆની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિઆ વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ધોધ રૂપે પડેછે. એમાંનો સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ધોધ ૮૯૦ ફૂટ છે.

અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી મુખ્યત્વે કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલેછે.

લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. રાગી, અને શેરડી પણ પાકેછે. બાગાયત પેદાશમાં નાળિએર, સોપારી, એળચી અને મરી છે તે દેશમાં ખપેછે અને પરદેશખાતે મોકલવામાં આવેછે.

એ દેશના ૭ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૬ મોટા કસબા છે. એ-માના કારવાડ, કુંપટા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.